

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ ՎԱՇԽԱՌՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԵԹԱՆՈՍՆԵՐԻ ՀԵՏ
ՓՈՒՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵՋ ՄՏՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Գրիգոր Լուսավորչին է վերագրվում 30 կանոններից բաղկացած մի կանոնախումբ, որը, ըստ մատենագրական մի տեղեկության, հայերեն է թարգմանել Եզնիկ Կողբացին՝ Սահակ Պարթևի հանձնարարությամբ:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ, հատ. Ա, էջ 245 — 248

3. Այն քահանան, որը արծաթ (այսինքն արծաթ դրամ — Ա. Ա.) է վարձով տալիս, պիտի հեռացվի եկեղեցուց:

4. Նրանք, որոնք գնում են հեթանոսների տունը, ուտում-խմում են անխտիր, այդպիսիները երեք տարի դրսում պիտի ապաշխարեն, որից հետո միայն արժանի լինեն հաղորդության:

16. Նրանք, ովքեր գաղտնի գերեզման են բաց անում, պիտի ապաշխարեն 4 տարի դրսում և մեկ տարի ներսում:

17. Նրանք, ովքեր դիակ են կողոպտում, պիտի ապաշխարեն 15 տարի դրսում և մեկ տարի ներսում:

23. Եթե մեկը պոռնկության պատճառով թողնում է կնոջը, կարող է թողնել, միայն թե մեկ տարի պիտի ապաշխարի, որ փարատվի մեղքերից:

26. Եթե քահանաներից և աշխարհականներից մեկը կաշառք վերցնի, այդպիսինի վրա թող Սիմեոն կախարդի անեծքը գա և կցորդ լինի մատնիչ Հուդային: Գեեզի բորոտությամբ թող այրվեն կաշառառուները:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՑՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ
ԿԱՇԱՌԱԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ ԿԻՐԱՌՎՈՂ ՊԱՏԺԻ ՄԱՍԻՆ

Բարսեղ Կեսարացին IV դարի վաղ քրիստոնեական գործիչներից է (331—379), նրան է վերագրվում մի կանոնախումբ՝ բաղկացած 51 հոդվածներից: Մաշտոցյան շրջանի թարգմանություններից է:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ, հատ. Բ, էջ 124

97. Նրանց մասին, որոնք պատերազմում արյուն են թափում:

Եթե անօրեն թշնամին հարձակվում է երկրի վրա և այդ հայտնի է դառնում երկրի իշխանին, որը դուրս գալով թշնամու դեմ, կռվում է և սպանություն է տեղի ունենում (իր զինվորներից) մեկնումեկի ձեռքով, այդպիսին անպարտ է թափած արյան համար: Բայց երբ կռիվը վերջանում է (բնագրում՝ սուրը վերանում է — Ա. Ա.) և գերի ընկածը սրաստման է ենթարկվում, նրա արյունը սպանողի վրա է ընկնում, քանի որ նա անտեղի արյուն թափեց:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ, հատ. Բ, էջ 161 — 162

223. Այն քահանան, որ ծածկում է որևէ չարիք՝ կաշառք վերցնելու կամ երկյուղի և կամ ամոթի պատճառով, թող մինչև մահը Հուդայի մեղքերին բաժնեկից լինի:

ՆԵՐՍԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԵՎ ՆԵՐՇԱՊՈՒՅ ՄԱՍԻԿՈՆՅԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ
ՄԱՀՄԱՆԱԾ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ ՎԱՇԽԱՌՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՐԲԵՑՈՂՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

«Ներսես կաթողիկոսի և Ներշապուհ եպիսկոպոսի» կանոնախմբի հեղինակներն են Ներսես Բագրևանդցին և նրա ժամանակակից Մամիկոնյան տան եպիսկոպոս Ներշապուհը: Կանոնախումբը բաղկացած է 37 կանոններից:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ, հատ. Ա, էջ 486, 489

21. Քահանաները պարտավոր են բոլորովին խուսափել դրամ վաշխ տալուց՝ հաշվի առնելով սուրբ գրքերում վաշխ տվողների մասին եղած անարգանքը: Անհրաժեշտ է փխսել հարբեցողությունից. հիշելով հարբեցողության մասին եղած սահմանումները:

32. Քահանաները չպետք է արբեցող լինեն, ոչ էլ հանգանականություն կատարող, չպետք է դրամով գնված արծաթագին աղախիններ վերցնեն և կամ բանադրված զարշելիներին տուն տա—

նեն, որն արգելվում է օրենքով: Այն վանականները, որոնք գյուղերում են բնակվում, պետք է մեկուսացած լինեն, պահեն իրենց պահքով, աղոթքով և համեստ ապրուստով, որպես Քրիստոսի զինվոր՝ Աստծու տվածը բավական համարեն:

35. Կան ձիաբույծներ, վաճառականներ, վաշխառուներ, որոնք կրոնավորության փոխարեն, շահի են հետամուտ: Այսուհետև պետք է դադարեն իրենց գործարքներից և ապաշխարեն իրենց գործած մեղքերը, ապա թե ոչ իրենց ասածի համապատասխան պատիժներ կկրեն:

**ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ V ԴԱՐԻ ՍԿՋԸՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ**

Գիրք Գ, գլ, ԿԸ. Ողբում եմ քեզ, Հայոց աշխարհ, ողբում եմ քեզ, բոլոր հյուսիսային ազգերի մեջ վեհագույնդ, որովհետև վերացան թագավորդ ու քահանայդ, խորհրդականդ ու ուսուցանողդ, վրդովվեց խաղաղությունը, արմատացավ անկարգությունը, խախտվեց ուղղափառությունը, հիմնավորվեց սոցիտությամբ չարափառությունը:

Խղձում եմ քեզ, Հայաստանյայց եկեղեցիդ՝ բեմիդ բարեկարգությունից անշքացած, քաջ հովվից և հովվակցից զրկված¹: Այլևս՝ չեմ տեսնում քո բանավոր հոտը դալար տեղում և հանգիստ ջրերի մոտ սնվելիս և ոչ էլ փարախի մեջ հավաքված գայլերից զգուշանալու համար, այլ ցիրուցան եղած անապատներում և գահավեժ տեղերում:

Երանի առաջին և երկրորդ փոփոխություններին², որովհետև եղավ մի ժամանակ, որ փեսան և խաչեղբայրը հեռացան, բայց դու, հարսդ, համբերեցիր, ողջախոհությամբ պահելով ամուսնությունդ, ինչպես մեկը մեզանից առաջ իմաստնաբար ասաց³: Մյուս անգամ էլ, երբ մեկը սիրելեկանի նման հանդգնաբար հարձակվեց քո անարատ առագաստի վրա, դու, հարսդ չապականվեցիր. թեպետ բռնի կերպով փեսան վտարվեց — երբ ընդվզող որդիները իրենց ծնողին անարգեցին, նման այն խորթերին, որոնք արժանապես անարգում են օտար հորը և եկվոր խորթ հորը, — բայց դու

այս անգամ էլ ամեն բանով լքված չմնացիր, ակնարկելով քո (փեսայի) դարձին, դու հովվակցի ձեռքով մանուկներդ փայփայեցիր, ոչ ինչպես տեգերոջ, այլ ինչպես նույն զավակների տեր երկրորդ հոր ձեռքով: Իսկ այս երրորդ անգամ հեռանալիս այլևս չկա դարձի ակնկալություն, որովհետև մարմնից բաժանվեց իր ընկերոջ ու գործակցի հետ:

Նրանց համար լավ է Քրիստոսի հետ բնակվել, Աբրահամի գոգում հանգչել և հրեշտակների խմբերը տեսնել: Բայց դու ես, որ այրիությանդ մեջ առանց հոգացողի մնացիր, և մենք ենք խղճալի, որ զրկվեցինք հայրական խնամակալությունից: Որովհետև այնպես չէ (մեր վիճակը), ինչպես հնում այն (Իսրայելացիների) ժողովուրդը, այլ մեր թշվառությունն ավելի է: Որովհետև Մովսեսը վերացվում է, Բայց Հեսուն չի հաջորդում, որ առաջնորդի դեպի Ավետյաց երկիրը: Ռոբովամն իր ժողովրդից մերժվեց, Բայց նրան փոխարինեց Նաբատի որդին, և աստծու մարդուն ոչ թե առյուծը ոչնչացրեց, այլ հիսուն տարիքը: Եղիան համբարձվեց, Բայց Եղիսեն չմնաց կրկնակի հոգով՝ Հեուեին օծելու, այլ դեռ Ագայելն էլ հրավիրվեց Իսրայելին կոտորելու: Մեղեկիան գերի տարվեց, Բայց չկա Զորաբաբելը, որ տերությունը նորոգի: Անտիոքոսը հարկադրում է թողնել հայրենի կրոնը, Բայց Մադաթիան չի դիմադրում. պատերազմը մեզ շուրջանակի պաշարել է, Բայց Մակաբեն չի փրկում: Այժմ ներսը կոռիվներ, դրսից արհավիրք, արհավիրք հեթանոսների կողմից և կոռիվներ հերձվածողների կողմից, և չկա այն խորհրդականը, որ խրատեր և պատերազմի պատրաստեր:

Ավա՛ղ այս զրկանքներին, ավա՛ղ այս թշվառ պատմությանը: Ի՞նչպես դիմանամ այս ցավերին, ի՞նչպես ամրապնդեմ միտքս ու լեզուս և հայրերիս հատուցեմ խոսքով ծնունդի և սնունդի փոխարեն: Որովհետև նրանք ինձ ծնեցին և սնեցին իրենց տված ուսումով և ուրիշների մոտ ուղարկեցին կատարելագործվելու: Եվ մինչ նրանք սպասում էին մեր դարձին, որ փառավորվեին իմ ամենիմաստ գիտությամբ և լիակատար պատրաստությամբ, և մենք էլ Բյուզանդիայից շտապ-շտապ դիմելով, հույս ունեինք հարսանիքներում պարել խիզախ և արագ շարժումներով, և առազաստի երգեր երգել,— այժմ, այդ ուրախության փոխարեն, գերեզմանի վրա ողբեր եմ ասում, ողորմելի հառաչելով, նույնիսկ

չհասցրի տեսնել նրանց այքերի փակվելը, լսել նրանց վերջին ձայնն ու օրհնությունը:

Այսպիսի վշտով խեղդվում եմ, մեր հոր կարոտով մաշվում: Ո՞ւր է այն քաղցր այքերի հանդարտությունը ուղիղների համար և ահավորությունը շեղվածների համար, ո՞ւր է այն զվարթ շրթունքների ժպիտը լավ աշակերտներին հանդիպելիս, ո՞ւր է այն բարյացակամ սիրտը, որ հետևողներ էր գրավում, ո՞ւր է երկայն ճանապարհները հեշտացնող հույսը, նեղություններից հանգստացողը, կորավ ժողովուրդը, ծածկվեց նավահանգիստը, լքեց օգնականը, լռեց խրախուսիչ ձայնը:

Ո՞վ այսուհետև պետք է հարգի մեր ուսումը, ո՞վ պետք է ուրախանա իր՝ աշակերտիս առաջադիմությամբ, ո՞վ հայրական զվարճությունը պիտի արտահայտի՝ մասամբ իր՝ որդուց հատրվելով: Ո՞վ պետք է զսպի առողջ վարդապետությանը հակառակ դուրս եկողների հանդգնությունը, որոնք ամեն բանով քանդված ու քայքայված՝ շատ ուսուցիչներ են փոփոխում և բազմաթիվ գրքեր, ինչպես ասաց հայրերից մեկը, ամեն խոսքի առթիվ նրանք հավասարապես նեղանում են, և մարդկանց համար չար օրինակ են դարձնում մեզ ծաղրելն ու արհամարհելը, իբրև անհաստատ և որևէ պիտանի արվեստից զուրկ: Ո՞վ պետք է նրանց պապանձեցնի սաստելով և մեզ սփոփի գովելով և չափ դնի խոսքի և լռության:

Երբ մտածում եմ այս բաների մասին, սիրտս հառաչում և արտասվում է և ցանկանում եմ տխրալից և սգավոր խոսք ասել: Եվ չգիտեմ ի՞նչպես հորինեմ իմ ողբը և կամ ո՞ւմ արտասվեմ,— արդյոք իմ թշվառ մանուկ թագավորի՞ն, որ վատթար խորհրդակցությամբ իր ցեղով հանդերձ դեն նետվեց և, նախքան մահով մեռնելը, անարգաբար աթոռից կործանվեց, թե ինձ, որի գլխից վերցվեց փառավորող գեղեցիկ կյանքին օգտակար պսակը, արդյոք իմ հո՞րն ու քահանայապետին, այդ վսեմ մտքին, որ ուր գնում, տանում էր կատարյալ խոսքը, որով կառավարում էր և բարեկարգում, և սանձերը բուռը հավաքած՝ ուղղություն էր տալիս դեմքերին ու սանձահարում էր օտարոտի լեզուները, թե ինձ, նրա հոգու խանդից զրկվածիս ու տնանկիս, արդյոք իմ ծնողի՞ն, այն վարդապետության աղբյուրը, որ ոռոգում էր արդարությունը և իբրև հեղեղ դուրս էր քշում ամբարշտությունը, թե ինձ, նրա

խրատները խմելու ծարավից ցամաքածիս ու թառամածիս, արդյոք մեր երկրին արդեն եկա՞ծ աղետները, թե՞ ապագայում սպասվածները:

Ո՞վ մեզ այս բաներում ճառակից կլինի՝ մասնակցելով մեր տրտմությանը, ո՞վ մեզ կընկերանա՝ ցավակցելով մեր ողբին, կամ արձանների վրա փորագրելու: Ջարթի՛ր, Երեմիա, զարթի՛ր և մարգարեանալով հանդերձ ողբա այն, ինչ թշվառություններ որ կրեցինք և ինչ դեռ պիտի կրենք, գուշակի՛ր, որ սզեա հովիվներ պետք է երևան դան, ինչպես (գուշակեց) Ջաքարիասը իսրայելացիների համար:

Ուսուցիչները տխմար ու ինքնահավան, իրենք իրենցից պատիվ գտած և ոչ Աստուծուց կոչված, փողով ընտրված և ոչ սուրբ հոգով, ոսկեսեր, նախանձոտ, թողած հեգությունը, որի մեջ աստված է բնակվում, և գայլ դարձած գիշատում են իրենց հոտերը:

Կրոնավորները կեղծավոր, ցուցամուլ, սնափառ, պատվամուլ, քան թե աստվածասեր:

Վիճակավորները հպարտ, դատարկապորտ, դատարկախոս, ծույլ, գիտություններն ու վարդապետական գրվածքներն ատող, առևտուր և կատակերգություններ սիրող:

Աշակերտները սովորելու մեջ ծույլ, սովորեցնելու մեջ փութաջան, որոնք դեռ չսովորած աստվածաբան են:

Աշխարհականները ամբարտավան, ստահակ, մեծախոս, աշխատանքից խուսափող, արբեցող, վնասակար, ժառանգությունից փախչող⁴:

Զինվորականները անարի, պարծենկոտ, զենք ատող, ծույլ, ցանկասեր, թուլամորթ, կողոպտիչ, գինեմուլ, ելուզակ, ավագակներին համաբարո:

Իշխանները ապստամբ, գողերին գողակից, կաշառակեր, կծծի, ժլատ, ազահ, հափշտակող, երկիր ավերող, աղտեղասեր, ստրուկներին համախոհ:

Դատավորները տմարդի, ստախոս, խաբող, կաշառակեր, իրավունքը չպաշտպանող, անկայուն, ընդդիմացող:

Եվ առհասարակ սերն ու ամոթը ամենքից վերացած:

Եվ ի՞նչ կա այս բոլորի դիմաց, եթե ոչ այն, որ աստված մեզ անտես է արել, և տարրերը
փոխել են իրենց բնույթը, գարունը երաշտացած, ամառը սաստիկ անձրևային, աշունը
ձմեռ դարձած,

ձմեռը սաստիկ ցուրտ, մրրկալից և երկարատև: Քամիները բքաբեր ու խորշակաբեր, ցավեր տարածող, ամպերը կայծակներ թափող, կարկտաբեր, անձրևներն անժամանակ և անօգուտ, եղանակը դաժան, եղյամաբեր, ջրերի ավելանալը անօգուտ, իսկ պակասելը չափազանց, հողի պտուղների անբերրիություն և անասունների անաճելություն, այլև երկրաշարժեր և սասանումներ: Եվ այս բոլորի վրա ամեն կողմից խռովություն, համաձայն այն խոսքի, թե ամբարիշտներին խաղաղություն չկա:

Որովհետև (մեզ) տիրեցին խստասիրտ ու չար թագավորներ, որոնք ծանր դժվարակիր բեռներ են բարձում, անտանելի հրամաններ են տալիս, կառավարիչները կարգ չեն պահպանում, անողորմ են, սիրելիները դավաճանված են, թշնամիները գորացած, հավատը ծախվում է այս ունայն կյանքի համար: Ավագակներ են գալիս անհատնում և շատ կողմերից, տները թալանվում են, ստացվածքները հափշտակվում, գլխավոր մարդիկ կապվում են, հայտնի անձեր բանտարկվում են, դեպի օտարություն են արքարվում ազնվականները, անթիվ նեղություններ են կրում ռամիկները, առնվում են քաղաքներ, քանդվում են ամրոցներ, ավերվում են ավաններ, հրդեհվում են շինություններ, անվերջ սովեր և հիվանդություններ և բազմատեսակ համաճարակներ: Աստվածապաշտությունը մոռացված է, և կա դժոխքի ակնկալություն:

1. Նկատի ունի Սահակ Պարթևին և Մեսրոպ Մաշտոցին:

2. Ըստ տեղեկությունների, Սահակ Պարթևը երկու անգամ է գահընկեց արվել պարսկական արքունիքի կողմից:

3. Խորենացին նկատի ունի վաղ քրիստոնեական աստվածաբան Գրիգոր Նազիանզացուն:

4. Խորենացու «ժառանգությունից փախչողի» մասին հայագիտական գրականության մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնվել, գուցե խոսքը կալվածատիրոջ մոտից փախչող գյուղացիների մասին է:

ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԳՅՈՒՂԵՐ ԵՎ ԴԱՍՏԱԿԵՐՏՆԵՐ ՆՎԻՐԱԲԵՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Ա, գլ. Է. Այս էլ է պատմվում, թե այս գործը վերջանալուց հետո (Տիգրանը) իր քույր Տիգրանուհուն թագավորավայել

ու մեծ բազմությամբ ուղարկում է Հայաստան՝ այն ավանը, որը Տիգրանը շինեց իր անունով, այսինքն՝ Տիգրանակերտ, և այն գավառները հրամայում է նրա ծառայության մեջ դնել: Եվ այդ կողմերի ոստան¹ կոչված ազնվական դասակարգն, ասում է, սրա սերունդից է առաջացել, իբրև թագավորական սերունդ:

Իսկ Աժդահակի առաջին կնոջը, Անուշին, և շատ աղջիկներ Աժդահակի սերունդից՝ պատանիներով և գերինների բազմությամբ հանդերձ, ավելի քան մի բյուր մարդ, (Տիգրանը) բնակեցնում է մեծ լեռան արևելյան կողմը մինչև Գողթնի սահմանները, սրանք են Տամբատ, Ոսկիողա, Դաժգույնք և գետեզրյա ուրիշ դասակերտներ, որոնցից մեկն է Վրանջունիքը, մինչև Նախճավան ամրոցի դեմուղեմը: Նրանց է թողնում նաև երեք ավաններ — Խրամ, Ջուղա² և Խո(ր)շակունիք՝ գետի մյուս կողմում ամբողջ դաշտը, որի գլուխն է Աժդանականը, մինչև նույն Նախճավանի ամրոցը: Բայց վերը հիշված Անուշ կնոջն իր որդիներով հանգիստ բնակեցնում է մեծ լեռան փլվածքի վերջում: Այս փլվածքն, ասում են, առաջ է եկել մի ահագին երկրաշարժից, այս բանը պատմում են այն մարդիկ, որոնք, Պտղոմեոսի հրամանով ընդարձակ ուղևորություններ կատարելով, ասպարեզներով չափեցին մարդկանց բնակության տեղերը, մասամբ նաև ծովը և անբնակ վայրերը Այրեցյալ գոտուց մինչև Քիմյուռոն: Իսկ Անուշին ասպասավորներ տալիս է նույն այն մարերից, որ լեռան ստորոտում բնակվեցին:

1. «Ոստան» է կոչվել Արշակունյաց թագավորի սեփական կալվածքը: Մի քանի բնագրերում այն ունի նաև «մայրաքաղաք» նշանակությունը:

2. Ջուղան Հայաստանի հնագույն վաճառաշահ քաղաքներից է, գտնվել է Նախճավան գավառում, Արաքս գետի ափին, այժմ՝ Ջուլֆա:

ՏԱՐՈՆԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԻ ԿԱԼՎԱԾԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԵՐՆ ԸՍՏ ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՍԻԿՈՆՅԱՆԻ

Հովհան Մամիկոնյանը (VII դ.) եղել է Տարոնի գավառի Գլակա վանքի վանահայրը: Գրել է Տարոնի պատմությունը: Օգտվել է վանքի արխիվային վավերագրերից և այնտեղ գտել Ձենոբ Գլակի պատմական աշխատությունը, որը գետեղել է իր աշխատության առաջին մասում: Պատմիչը պարզ և պատկերավոր լեզվով նկա-

բազրել է իր ժամանակ տեղի ունեցող կարևոր իրադարձությունները: Նա լայն տեղ է տվել նաև ավանդություններին:

Հովհան Մամիկոնյանի աշխատությունը առաջին անգամ հրատարակվել է Կ. Պոլսում՝ 1719 թ.: Վերջին անգամ հրատարակվել է 1941 թ.՝ Ա. Գ. Աբրահամյանի աշխատակցությամբ՝ «Պատմութիւն Տարօնոյ» խորագրով: Ստորև բերված հատվածները աշխարհաբար է թարգմանել Ա. Գ. Աբրահամյանը:

ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, էջ 110—112

Երբ սուրբ Գրիգորը հիմնեց (Տարոնի սուրբ Հովհաննու— Ա. Ա.) եկեղեցին, դրեց այնտեղ մասունքներ: Նա Գիսանեի կուռքերի տեղում կանգնեցրեց տերունական խաչի կոթողը և եկեղեցու պաշտոնյաներ թողեց Անտոնին և Կրոնիդեսին: Իսկ հայր Եպիփանը հաստատեց վանականությունն իր ձեռքով: Նա այդտեղ թողեց 43 կրոնավոր և տվեց 12 դաստակերտ, որպեսզի սպասարկվեն տեղի հոգեբարականները: Այդ դաստակերտներից են Կուառը, Մեղտին, Բրեխը, Տումբը, Խորնին, Կեղքը, Բագուն: Սրանք մեծամեծ ավաններ են, ինչպես նշված է Մամիկոնյանների իշխանության տան մատյանում: Կուառն ունի 3200 տուն, տալիս է 1030 հեծյալ և 2200՝ հետևակ զինվոր: Մեղտին ունի 2700 տուն, տալիս է 800 հեծյալ և 1030 հետևակ զինվոր: Տումբն ունի 900 տուն, տալիս է 400 հեծյալ զինվոր: Խորնին ունի 1906 տուն, տալիս է 700 հեծյալ և 1007 հետևակ զինվոր: Իսկ Բրեխն ունի 3200 տուն, տալիս է 2040 հեծյալ և 840 աղեղնավոր, 1080 տեգավոր և 280 պարսավոր զինվոր: Այս ավաններն ի բնե տրված էին մեհյաններին ծառայության և իշխանները նորից հաստատեցին եկեղեցիների վրա երեսուն տարով: Այս այսպես կարգվեց սուրբ Գրիգորի կողմից:

ՓԱՎՍՏՈՍԸ ՀՈՀԱՆ ԵՊԻՄԿՈՊՈՍԻ ԿՈՂՄԻՑ ԳՅՈՒՂԵՐ ԵՎ ԱԳԱՐԱԿՆԵՐ ՁԵՈՔ ԲԵՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր. VI, գլ. Ժ. Այս Հռեան եպիսկոպոսը՝ Փառենի որդին, երբ գնում էր Հայոց թագավորների մոտ, նրանց համար խեղկատակություն էր անում: Այսպես խեղկատակություն անելով՝ ինքն

իրեն վարժեցնում էր ազահության, որին անհագարար ծարավ էր, և (այդ խեղկատակությունները) նրան իբրև միջոց էին ծառայում: Նա թագավորների առաջ ձեռքերի և ոտքերի վրա ընկնելով չորեքթաթ էր տալիս, ուղտի նման կառաչում էր, ուղտի նման շրջելով: Կառաչելու ժամանակ մի-մի խոսք էր խառնում կառաչելու ձայնով ու ասում էր. «Ո՛ւղտ եմ, ո՛ւղտ եմ, թագավորի մեղքերը վերցնում եմ. վրաս դրեք թագավորի մեղքերը, որ վերցնեմ»: Իսկ թագավորները գյուղերի կամ ագարակների պարգևագրեր գրելով ու կնքելով՝ դնում էին Հոհանի մեջքի վրա իրենց մեղքերի փոխարեն: Եվ այսպես ուղտ լինելով ու մեղքեր վերցնելով նա Հայոց թագավորներից ձեռք բերեց գյուղեր, ագարակներ ու գանձեր: Այսպիսի մարդ էր այս Հոհանը, որ իր ամբողջ կյանքում վարակված էր ազահությամբ ու ժլատությամբ և ազահության պատճառով անվայել գործեր էր կատարում:

ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՆԵՐԸ ՎԱՂ ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆՈՒՄ ԸՍՏ ԳԱՀՆԱՄԱԿԻ

Գահնամակը Արշակունյաց Հայաստանի, ինչպես նաև մարզպանության շրջանի հայոց նախարարների արքունիքում ունեցած տեղերի, գահերի կամ պատվաստիճանների հրովարտակ է: Նախարարների գահակալությունը որոշվում էր նրանց տնտեսական ու ռազմական հզորությամբ: Այն վավերացնում էր թագավորի կողմից՝ հատուկ հրովարտակով: Մեզ հասել են Գահնամակի մի քանի տարբերակներ, որոնք միմյանց նկատմամբ խիստ հակասական են, բացի այդ, դրանք լրիվ չեն արտահայտում հայկական բոլոր նախարարությունները: Գահնամակի ինքնուրույն բնագիրը հայտնաբերել է Գ. Ախվերդյանը մի ձեռագրում, որին այն կցված է եղել որպես պահպանակ: Պատվաստիճանների այս ցուցակը, ինչպես երևում է նրա առաջաբանից, կազմել և Մասանյան արքունիքին վավերացման է ներկայացրել Հայոց կաթողիկոս Սահակ Պարթևը (387—439):

Սահակ Պարթևին վերագրվող Գահնամակում չնայած հիշատակվում է ընդամենը 70 նախարարական գահ, սակայն այլ օրինակներում դրանց թիվը հասնում է մինչև 167-ի: Հիշատակություններ կան հին Հայաստանում 400, անգամ 900 նախարարա-

կան գահերի մասին: Մահակ Պարթևին վերագրվող Գահնամակը մեզ է հասել խիստ աղճատված ու եղծված վիճակում, որը դժվարացնում է բնագրի լրիվ ու ճիշտ ընթերցանությունը: Սույն Գահնամակը առաջին անգամ հրատարակել է Մ. Էմինը՝ Խորենացու Պատմության 1858 թ. ռուսերեն հրատարակությունում: Գահնամակի լավագույն և մանրամասն ուսումնասիրությունը պատկանում է Ն. Ադոնցին (տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана» էջ 249-257):

Գահնամակի ստորև բերված տեքստը տրվում է ըստ Ադոնցի հրատարակության (էջ 249 — 250): Առաջաբանի թարգմանությունը կատարելիս օգտվել ենք Ստ. Մալխասյանցից (տե՛ս Խորենացու Պատմության 201-րդ ծանոթագրությունը, էջ 371):

ԳԱՀՆԱՄԱԿ

Ես՝ Մահակս, ինդիր հարուցեցի Արտաշես թագավորի արքունիքի առջև, Տիզբոնում, ասելով, որ ես տեսա ռամական նամակը Արտաշիռի¹ դիվանում, քաղոց ամսի 17-ին, և ես՝ Մահակ կաթողիկոսս, գրեցի Վռամ արքայից արքային² և բարերարին, թե թող ձեր բարերարությունը հրաման տա՝ Հայոց ազատների և տանուտերների ցուցակագրությունը կազմել ձեր դիվանում այնպես, ինչպես առաձնեքում եղել է հայոց ազգի մեջ, որպեսզի այսուհետև հայոց ազատների և տանուտերների գահերը հայտնի լինեն: Ըստ այսմ, Նիրսեհը³ արքայից արքայի հրամանով և ես՝ Մահակ կաթողիկոսս, կնքեցինք գահնամակը և վրան դրինք արքայից արքայի և մեր մատանիները: Եվ այսպես է արդարև ու ճշմարիտ:

[Առաջին իշխանը Հայոց և Մաղխազը⁴]

1. Սյունյաց տեր 11. Ապահունյաց տեր
2. Ասպետը⁵ 12. Կամսարականը
3. Արծրունյաց տեր 13. Այլ Ապահունի
4. Մամիկոնեից տեր 14. Վանանդացին
5. Շահապը՝ Ծովից տեր⁶ 15. Ամատունյաց տեր
6. Մոկաց տեր 16. Գողթան տեր
7. Ռշտունյաց տեր 17. Գնունյաց տեր
8. Վահունյաց տեր 18. Այլ Անձավացի
9. Կասպեից տեր 19. Տայոց [տեր]
10. Անձավացյաց տեր 20. Բասենի դատավորը

21. Գնթունյաց տեր	46. Ընծայեցին
22. Վարձավունին	47. Մանդակունին
23. Գարդմանա տեր	48. Մղկունին
24. [Մաղխազ]	49. Տայգրյանը
25. Սահառունին	50. Երմանթունին ⁷
26. Գաբեղենից տեր	51. Սպանդունին
27. Աբեղենից տեր	52. Առավենյանը
28. Սյունյաց երկրորդը	53. Տրունին
29. Արծրունյաց երկրորդը	54. Մամբերացին
30. Արծրունյաց երրորդը	55. Հավնունին
31. Մամիկոնեից երկրորդը	56. Բժնունին
22. Ռոփսյանը	57. Քաջբերունին
33. Աշոցյանը	58. Մեհնունին
34. Դիմաքսյանը	59. Նախճերին
35. Բուխա Դիմաքսյանը	60. Քաղաքապետն արքունի ⁸
36. Այլ Աբեղյանը	61. Որսապետն արքունի ⁹
37. Այլ Դիմաքսյանը	62. Արտաշեսյանը
38. Պալունին	63. Վանանդացի երկրորդը
39. Առավեղյանը	64. Ցուլը
40. Աշահմարյանը	65. Վիժանու(նի)
41. Համբուժյանը	66. Աքածու
42. Վարասպակյանը	67. Շիրակի Դիմաքսյան
43. Չյունակյանը	68. Գագրիկյանը
44. Ակեացին	69. Մարացյան տ(եր)
45. Զարեհավանյանը	70. Վագրասպու(նին)

1. Ն. Ադոնցի կարծիքով, ինչպես առաջին դեպքում (Արտաշես), այնպես էլ երկրորդ դեպքում (Արտաշիր) խոսքը վերաբերում է միևնույն անձնավորությանը, այն է՝ Հայոց Արտաշես (Արտաշիր) IV թագավորին (422—428):

2. Խոսքը վերաբերում է Սասանյան Վռամ IV թագավորին (388—399):

3. Նկատի ունի այդ ժամանակի Պարսից հազարապետ Միհրներսեսին:

4. «Մաղխազը» Խորխոռունիների տոհմական տիտղոսն էր: Այստեղից էլ՝ «Մաղխագություն» գործակալությունը, որը հանձնված էր Խորխոռունիների տոհմին: Այս գործակալության իրավասությունն էր թագավորի անձի պաշտպանությունը: Խորենացու վկայության համաձայն Մաղխազը արքունի թիկնապահների գլխավորն էր:

5. «Ասպետը» Բագրատունիների տոհմական տիտղոսն էր: Այստեղից էլ՝ «Թագակապասպետություն» գործակալությունը, որը հանձնված էր Բագրատու-

նիներին: Իբրև թագադիր ասպետներ, գահակալության ժամանակ նրանք թագ էին դնում թագավորի գլխին:

6. Ենթադրվում է, որ սա Շահունյաց Մովսիսի իշխանն էր:

7. Ըստ երևույթին՝ Երվանդունի:

8. Պետք է ենթադրել, որ սա արքունի քաղաքներից մեկի, ամենայն հավանականությամբ՝ Արտաշատի, քաղաքագլուխն էր:

9. Նկատի ունի Վարաժնունիների նախարարական տունը:

Նկար 29. Ամրոց Վասպուրականում

ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐՆ ԸՍՏ ԶՈՐԱՆԱՄԱԿԻ

Զորանամակը Արշակունյաց Հայաստանում գործածվող պետական վավերագիր էր, որը սահմանում և դասակարգում էր երկրի ռազմական ուժերն ըստ գորավարությունների (Հարավային, Հյուսիսային, Արևելյան և Արևմտյան):
Զորանամակը մեզ է հա-

սել միակ ձեռագիր օրինակով, որը կցված է եղել Անանիա Շիրակացու ժամանակագրությանը: Այն առաջին անգամ հրատարակել է Հովհ. Շահխաթունյանցը (1842), վերահրատարակել են Ղ. Ալիշանը (1890) և Ն. Ադոնցը (1908):

Զորանամակի ստորև բերվող տեքստը տրվում է ըստ Ղ. Ալիշանի հրատարակության (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 424—425):

ԶՈՐԱՆԱՄԱԿ

Արևմտյան մասում

Անգեղ տուն— 3400

Աղձնյաց բղեշխը— 4000

Բզնունական— 3000

Մանավազան¹ — 1000

Բագրատունի — 1000

Խորխոռունի — 1000

Ծոփացի — 1000

Վահունի — 1000

Ապահունի — 1000

Գնունի — 500

Բասենացի — 600

Պալունի — 300

Ընծաքին — 4000

Մանդակունի — 300

Մադունի — 300

Վարաժնունի — 300

Այծենական — 100

Առվենյան — 300

Վարաժնունյան — 100

Սպան(դ)ունի — 300

Ռափայան — 100

Արևելյան մասում

Սյունի — 19400

Ամասկունի — 200

Ավաձացին — 200

Վարձավունի — 200
Տամբարացի — 100
Մագազացի — 100
Ցողկեպան — 100
Գրզճունի — 50
Վառնունի — 50
Բաքան — 50
Կճրունին — 50
Գուկանը — 50
Պատսպարունին — 53
Գագրիկան — 50
Վիժանունին — 50
Զանդադան — 50
Սողացի — 50
Աքածեցի — 50
Ասճնյան — 50
Կինան — 50
Տագրյան — 50

Հյուսիսային մասում

Գուգարաց բղեշխ — 4500
Կամսարական — 600

Կասպեցի — 3000
 Ուտեացի — 1000
 Ծավդեացի — 1000
 Տայեցի — 600
 Մամիկոնյանը — 1000
 Վանանդացին — 1000
 Գարդմանացին — 1000
 Որդունի — 700
 Առվեղյանքը — 500
 Աշոցյան — 500
 Դիմաքսյան — 300
 Գնթունի — 300
 Բոխայեցի — 300
 Գաբեղյան — 300
 Աբեղյան — 300
 Հավնունի — 300
 Սահառունի — 300
 Ձյունականը — 300
 Աշխադարյան — 100
 Վարազարտիկյան — 100

Հարավային մասում

Կադմեացի — 13200
 Կորդվացի — 1000
 Արծրունի — 1000
 Ռշտունի — 1000
 Մոկացի — 1000
 Գողթնեցի — 500
 Անձևացի — 500
 Հարուժյան — 100
 Տրպատունի — 100
 Մեհնունի — 100
 Ակեացի — 300
 Ջարեհվանյան — 300
 Եր(վ)անթունի — 300

Համաստունյան — 100

Արտաշեսյան — 300

Բագրատունի — 100

Աբրահամյան — 100

Տրունի — 300

Բուժունի — 200

Քաջբերունի — 100

Բողունի — 100

Մուրացան — 300

Ռազմիկների թիվը՝ ըստ տոհմերի, լինում է ութսուն և չորս հազար, չհաշված արքունիքի սպասավորները, այսինքն ոստանիկները, որոնք կռվի էին դուրս գալիս թագավորի հետ, և մարդպետական կոչվածները, որոնք խնդիր ունեին պահպանել թագուհուն և արքունի գանձերը: Հայոց զորքի թիվը, բոլոր միասին վերցրած, հավասար էր հարյուր քսան հազարի²:

1. Այն փաստը, որ Զորանամակում հիշատակված են Մանավազյան, իսկ ստորև նան՝ Որդունյաց նախարարական ընտանիքները, ինքնըստինքյան վկայում է այն մասին, որ այս փաստաթուղթը պետք է ստեղծված լիներ մինչև Հայոց Խոսրով III Կոտակ թագավորը: Ինչպես հայտնի է, Խոսրով Կոտակի կարգադրությամբ՝ սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը գլխավին ոչնչացրեց հիշյալ ապստամբ նախարարական ընտանիքներին, իսկ նրանց կալվածքները գրավեց «յարքունիս»:

2. Այսպիսով, Արշակունիների օրոք հայոց զորքի ընդհանուր թվաքանակը եղել է 120 հազար մարտիկ, որից 84 հազարը կազմել են նախարարական, իսկ 36 հազարը՝ ոստանիկ և մարդպետական զնդերը:

ՓԻԼՈՍՏՐՈՍՈՍԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԵՐՈՎ ՄԱՆՅԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Փիլոսոփայությունը Կարակալյա կայսեր (211—217) ժամանակակից մատենագիր է: Մանյակի վրա եղած հայկական գրերի մասին նա հաղորդում է իր «Վարք Ապոլոնիոս Դիանացու» («De vita Apollonis Tianeii») աշխատության մեջ: Թարգմանված և հրատարակված է Ի. Հարությունյանի «Հայոց գրերը» աշխատության մեջ (Թիֆլիս, 1892, էջ 252), որից և մեջ ենք բերում քրեստոմատիայում:

ՎԱՐՔ ԱՊՈԼՈՆԻՈՍ ԴԻԱՆԱՑՈՒ

Ինչ որ մեր Տավրոսի մասին ասում են, և որ երկար ժամանակ ոչ ոք չէր հավատում, թե նա Հայաստանի սահմաններից էլ անցնում է, հաստատում են այն հովագրերը, որ, ինչպես դիտեմ, բռնվում են համեմունքով առատ Պամփյուլիայում, որովհետև այս կենդանիները սիրում են անուշ բուրմունք, ուստի դուրս են գալիս Հայաստանից և դիմում դեպի այն կողմերը, որտեղից քամին բերում է այդ անուշ հոտը: Պատմում են նույնպես, որ մի անգամ Պամփյուլիայում բռնվել է մի հովագ, որի ոսկյա մանյակի վրա գրված էր հայերեն տառերով հետևյալը, Արշակ թագավոր՝ Նյուսիա աստծուն, այսինքն՝ Նյուսիա աստծուն և վեր Արշակ թագավորից: Այս Արշակն՝ այն ժամանակ Հայոց թագավորն էր և յուր բռնած հովագը, այդ կենդանու մեծության պատճառով, նվիրել էր Դիոնիսոսին²: Դիոնիսոսը հնդկական Նյուսիայի պատճառով հնդկացիներից և արևելյան ժողովուրդներից կոչվում էր Նյուսոս: Այս կենդանին միառժամանակ իրեն բոլորովին ընտանի եղավ

և թույլ էր տալիս իրեն ձեռքով շոշափել և փաղաքշել, սակայն երբ գարունն եկավ, երբ հովազները նույնպես հաղթահարվում են սիրուց, արուի պահանջ զգալով, փախավ դեպի լեռները և յուր հետ տարավ նաև յուր զարդը, ապա գրավվելով համեմունքի բուրմունքից, բռնվեց ստորին Տավրոսի վրա:

1. Բանասերներից ոմանց հայտնած այն կարծիքը, որ մ. թ. I դարում Արշակ անունով Հայաստանի թագավոր չի եղել և նրանց փորձերը՝ դրա հիման վրա արժեքազրկելու Փիլոստրատոսի այս տեղեկությունը, ճիշտ չէ. հավանական է, որ հեղինակը նկատի է ունեցել Պարթևաց թագավոր Արտավանի որդի՝ Հայոց Արշակ I (34— 35) թագավորին, որի մասին տեղեկություն է հաղորդում Տակիտոսը (տե՛ս «Տարեգրություններ», VI, էջ 31):

2. Դիոնիսոսը, ըստ հին հունական առասպելաբանության, համարվել է Ջևս աստծու որդին, խաղողագործության աստվածը:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԱՆԻԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Բ, գլ. ԿԶ. Մեզ այս բաները պատմում է Բարդաճանը¹, որ Եդեսիայից էր:

Որովհետև նա վերջին Անտոնինոսի ժամանակ² պատմագիր հանդիսացավ: Նա առաջ հետևում էր Վաղենտինոսի աղանդին³, որը նա հետո անարգեց, ստությունը երևան հանելով, սակայն ինքը ճշմարտության չհանգեց, այլ միայն նրանից գատվելով՝ իրենից նոր աղանդ հնարեց: Բայց պատմության մեջ չստեց, որովհետև հզոր էր խոսքով, նա նույնիսկ համաձայնվեց թուղթ գրել Անտոնինոսին, շատ բան գրեց մարկիոնացիների աղանդի և ճակատագրի դեմ և մեր երկրի կուռքերի պաշտամունքի մասին:

Որովհետև նա մեր կողմերն եկավ հուսալով, թե կկարողանա որևէ հետևող գտնել վայրենի հեթանոսներիս մեջ, բայց երբ ընդունելություն չգտավ, մտավ նա Անի ամրոցը, կարդաց մեհենական պատմությունը, որի մեջ նաև թագավորների գործերը: Նա իր կողմից ավելացրեց իր ժամանակի անցքերը, բոլորը թարգմանեց ասորերենի և ապա նրանից հունարենի: Իր մատյանում՝ մեհենական պաշտամունքի վերաբերմամբ պատմում է, թե հայոց թագավոր Տիգրան Վերջինը պատվել է իր եղբոր՝ Մաժան քրմա-

պետի գերեզմանը Բագավանում, Բագրևանդ գավառում, գերեզմանի վրա բազին շինելով, որպեսզի այդտեղի գոհերից վայելեն բոլոր անցորդները և հյուրեր ընդունվեն գիշերելու համար: Հետո Վաղարշն այդ տեղում ժողովրդական տոն սահմանեց նոր տարվա սկզբին, Նավասարդի ամսագլխին: Մենք այս պատմությունից առանք ու գրեցինք քեզ Արտավազդի թագավորությունից մինչև Խոսրովի արձան (կանգնեցնելը):

1. Բարդաձանը (154— 223) ասորի հեղինակ է, համարվում է ասորական քրիստոնեական մատենագրության հիմնադիրներից մեկը:

2. Ենթադրվում է, որ սա Անտոնինոսների հարստության վերջին կայսր Կոմմոդոսն է (180 — 192):

3. Նկատի ունի II դարում գործող Վալենտինի ուսմունքին հետևող աղանդավորներին:

ՀԻՊՊՈԼԻՏՈՍ ՊԱՏՄԻՉԸ ՀԱՅԵՐԻ ԴՊՐՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հիպպոլիտոսը հռոմեացի մատենագիր է: Նա ժամանակակից է Ալեքսանդր Սևերոս կայսրին (222—235): Մեզ հետաքրքրող աշխատությունը, որի մեջ հիշատակություն կա հայկական դպրության մասին, գրի է առնված Սևերոսի գահակալության 13-րդ տարում, այսինքն՝ 234—235 թվականներին: Հեղինակն իր աշխատության մեջ, առանձին գլխի տակ, թվարկել է այն ժողովուրդներին, որոնք դպրություն ունեն, և ահա նրանց մեջ հիշում է նաև հայերին: Թարգմանված է „Hippolitus Werke, IV Bd., Die Chronik, Hergestellt von A. Bauer, Leipzig, 1929“ հրատարակությունից, որը կատարել է Ա. Գ. Աբրահամյանը:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, էջ 58

Մրանցից նրանք, որոնք դպրություն ունեն, հետևյալներն են. եբրայեցիները, լատինացիները, որով և հռոմեացիներն են վարում, սպանացիները, հույները, մարերը և հայերը¹:

1. Հիպպոլիտոսի այս հատվածը թարգմանաբար բերել է նաև Անանիա Շիրակացին իր «Ժամանակագրության» մեջ (էջ 360):

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՈՒՍՄԱՆ ՄԵՀՅԱՆԻ
ԱՌԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

778. Ապա (Տրդատ) թագավորն իսկույն տիրաբար հրաման տվեց, ամենքի հավանությամբ գործը երանելի Գրիգորի ձեռքը հանձնելու, որպեսզի նախկին հայրենի, հնամենի և նախնիների ու իր կողմից Աստված անվանված չաստվածները անհիշատակ դարձնի, մեջտեղից ջնջի: Ապա ինքն իսկ թագավորը, ամբողջ զորքով հանդերձ, Վաղարշապատ քաղաքից շարժվեց գնաց Արտաշատ քաղաքը, ավերելու այնտեղ Անահիտ դիցուհու բազիլը և այն, որ Երազամույն կոչված տեղերում էր գտնվում: Նախ ճանապարհին հանդիպեցին քրմական դայրության դայիր Որմիզդի գրչի Դիվան կոչված, երազացույց, երազահան պաշտամունքի Տիր աստծու ճարտարության ուսման մեհյանը և ամենից առաջ սկսեցին այն քանդել, այրել, ավերել:

ՓԱՐՊԵՑԻՆ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ ԳՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դրվագ Ա

Ժ. Հայոց սուրբ Սահակ կաթողիկոսը, երանելի Մաշտոցին հետը վերցրած, եկավ Վռամշապուհ թագավորի մոտ և հայտնեց նրանց իրենց ձեռնարկած գործի կարևորության մասին: Թագավորը հիշեց այդ մասին մի վանականի իրեն հայտնած տեղեկությունը, պատմեց այդ նրանց և ուրախացրեց: Եվ նրանք լսելով թագավորի պատմածը, հորդորեցին նրան, ասելով՝ «Փութա՛, շտապի՛ր, որպեսզի Հայոց երկրի համար օգտակար այդ մեծ գյուտը քո ժամանակ կատարվի, որը հետագայում շատ ավելի շահ, անմոռաց հիշատակ և երկնավոր վայելչություն կբերի, քան քո թագավորական իշխանությունը և կամ քեզնից առաջ քո նախնիների արածները, որոնք Արշակունիների ցեղից էին»: Թագավորը լսելով այդ ուրախացավ, փառք տվեց Աստծուն, որ իր թագավորության ժամանակում է Հայոց աշխարհն այսպիսի հոգևոր փառք ժառանգում:

Թագավորը վաղվադակի Վահրիճ անունով մեկին կանչեց իր բնակավայրից (բնագրում՝ ծնողների մոտից — Ա. Ա.), հրովարտակ տվեց նրան և դեսպան ուղարկեց

Հաբել անունով երեցի մոտ, որն առաջներում հայտնել էր իրեն և մերձավոր մեկն էր բարեպաշտ Դանիել եպիսկոպոսի, որի մոտ կային հայերեն նշանագրեր:

Երանելի Հաբելը, վերցնելով Վահրիճից հրովարտակը և ծանոթանալով եղելության հետ, փութանակի հասավ սքանչելի Դանիել եպիսկոպոսի մոտ: Եվ այստեղ նա Դանիելի միջոցով նախ ծանոթացավ նշանագրերի շարքի հետ, ապա, վերցնելով նշանագրերը, բերեց հասցրեց թագավորին, Հայոց սուրբ Սահակ հայրապետին և երանելի Մաշտոցին: Իսկ Հայոց արքան, Հայոց սուրբ Սահակ կաթողիկոսը և երանելի Մաշտոցը, ստանալով նշանագրերը Հաբելից, ուրախացան:

ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ ԳՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Գ, գլ. ԾԲ. Այդ ժամանակ Արկադը հիվանդացավ, Բյուզանդիոնում մեծն Հովհաննեսի պատճառով ահագին շարժում և հրդեհներ ծագեցին և Հունաց թագավորությունը շփոթության մեջ ընկավ, գորքերը պատերազմում էին իրար և պարսիկների դեմ: Ուստի Վռամը, մեր Վռամշապուհ թագավորին հրամայեց իջնել Միջագետք, որպեսզի խաղաղեցնելով կարգի բերի նրանց և երկու կողմերի գործակալների (վեճերը) վճռի: Երբ նա գնաց այս ամենը կարգավորելու, քիչ նեղություն չկրեց քարտուղարի պատճառով, որովհետև այն օրից, որ Մեսրոպն արքունական դռնից հեռացավ, նա ոչ մի ճարտար դպիր գտնել չէր կարողանում, որովհետև պարսկական զիր էին գործածում: Այս առիթով նրան ներկայացավ Հաբել անունով մի քահանա և խոստացավ հայերեն լեզվի տառեր ստեղծել՝ որ հարմարեցրել էր Դանիել եպիսկոպոսը՝ իր մերձավորը: Թագավորն անփույթ գտնվեց, և Հայաստան գալով տեսավ, որ բոլոր եպիսկոպոսները հավաքել են մեծն Սահակի և Մեսրոպի մոտ, հայերեն գրերի գյուտի մասին հոգալու: Երբ թագավորին իմաց տվին այս մասին, նա նրանց պատմեց ինչ որ վանականն ասել էր: Երբ այս լսեցին, նրան սկսեցին թախանձել, որ այդ կարևոր բանին հոգ տանի:

Ուստի նա Խաղունի ցեղից Վահրիճ անունով մի մարդու, որ հարգված էր Հայաստանում, իրեն հավատարիմ էր և շատ փափագում էր այդ գործին, պատգամավոր ուղարկեց հիշյալ Հաբեյի մոտ: Նրան հետն առած՝ միասին գնացին և Դանիելից լավ հմտացան վաղուց գրված տառերի շարքին, որ դասավորված էր հունարենի օրինակով, բերին մատուցեցին մեծն Սահակին ու Մեսրոպին, որոնք սովորելով ու երեխաների էլ վարժեցնելով քիչ տարիներ, համոզվեցին, որ այդ նշանագրերը, այդ մուրացված գծագրությունը, ընդունակ չէր վանկ առ վանկ ճիշտ արտահայտելու հայերեն բառերի հնչյունները:

ԳՈՐՅՈՒՆԸ ՄԱՇՏՈՑՅԱՆ ԳՐԵՐԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Կորյունը մեսրոպատառ առաջին պատմական աշխատության հեղինակն է: Եղել է Մաշտոցի ավագ աշակերտը և նրա գործակիցը: Գրել է վաստակաշատ իր ուսուցչի կենսագրությունը՝ «Վարք Մաշտոցի» վերնագրով: Իր փոքրիկ, բայց շատ արժեքավոր այդ աշխատության մեջ, նա նկարագրել է Մաշտոցի գործադրած վիթխարի ջանքերը՝ հայկական գրի ստեղծման, դպրոցների բացման և նորաստեղծ հայագիր և հայալեզու մատենագրությունը հիմնավորելու գործում:

Կորյունի աշխատությունը հրատարակվել է մի քանի անգամ և թարգմանվել տարբեր լեզուներով: Գիտաքննական բնագիրը կազմել և հրատարակել է Մ. Աբեղյանը 1941 թ., գրաբար բնագրին գուզընթաց գետեղելով նաև իր կատարած աշխարհագրաթարգմանությունը: Ստորև բերված հատվածները արվում են ըստ այս հրատարակության: Օգտագործված են նաև Մ. Աբեղյանի ծանոթագրությունները:

ՎԱՐՔ ՄԱՇՏՈՑԻ

Գ. Մաշթոց էր անունն այն մարդու, որ հիշեցինք մեր խոսքի սկզբում, որի համար և մենք հոգ ենք տարել պատմելու: Նա Տարոն գավառից էր, Հացեկաց գյուղից¹, Վարդան անունով երանելի մարդու որդին: Մանկական հասակում նա կրթվել էր հելլենական դպրոցամբ, [ապա] եկել, հասել էր Մեծ Հայաստանի Արշակունի թագավորների դուռը², կացել էր արքունի դիվանատանը,

դառնալով արքայի տված հրամանի ծառայողը ոմն Առավանի՝ մեր Հայոց աշխարհի հազարապետության ժամանակ: Նա տեղյակ ու հմուտ էր աշխարհական կարգերին, իր զինվորական արվեստով սիրելի էր դարձել իր զորականներին: Եվ այնտեղ հենց ջանալով ուշադրությամբ հետևում էր աստվածային գրքերի ընթերցանությանը, որով և շուտով լուսավորվեց ու թափանցեց, խորամուխ եղավ աստվածային հրամանների հանգամանքների մեջ, և ամեն պատրաստությամբ զարդարելով իրեն իշխանների ծառայությունն էր կատարում:

Դ. Եվ դրանից հետո նա՝ ըստ ավետարանական կանոնի՝ դարձավ մարդասեր աստծու ծառայությանը, այնուհետև մերկացավ [իրենից] իշխանական ցանկությունները և պարծանքի խաչն առնելով՝ դուրս եկավ ամենակեցույց խաչվածի հետևից:

նկար 30. Մեսրոպ Մաշտոց (գործ՝ Առ. ներսիսյանի)

Ե. Երանելին այնուհետև իր հավատացյալներին (այսինքն՝ աշակերտներին — Ա. Ա.) առավ, գնաց, իջավ Գողթնի անկարգ ու անխնամ [թողած] տեղերը:

Զ. Եվ շատ օրեր հենց այնտեղ նույն [խնդրով] զբաղվելուց հետո՝ վեր կացավ այնուհետև [եկավ], հասավ Մեծ Հայաստանի սուրբ կաթողիկոսի մոտ, որի անունը Սահակ էր³, որին և պատրաստ ու հավան գտավ նույն հոգսի վերաբերմամբ: Եվ նրանք միասին սիրով մեկտեղ գալով՝ առավոտը կանուխ մեծ աղոթքներով Աստծուն [էին դիմում], որպեսզի բոլոր մարդկանց հասնի քրիստոսաբեր փրկությունը: Եվ այդ անում էին շատ օրեր:

Ապա ամենաբարի Աստծուց պարգևվեց նրանց՝ երանելի միաբանյալների աշխարհահոգ խորհուրդը ժողովել և հայ ազգի համար նշանագրեր գտնել:

Շատ հարցուփորձով ու որոնումով պարապեցին և շատ նեղություններ կրեցին. հետո և իրենց առաջուց ուզած բանի մասին իմաց տվին Հայոց թագավորին, որի անունը Վռամշապուհ էր կոչվում:

Այն ժամանակ արքան պատմեց նրանց մի մարդու, Դանիել անունով մի ազնվական ասորի եպիսկոպոսի մասին, որ հանկարծ գտել է հայերեն լեզվի ալփաբետներ — նշանագրեր: Եվ երբ արքան պատմեց նրանց Դանիելի գտածի մասին⁴, արքային հոժարեցրին, որ հոգ տանի այն պիտույքի համար: Նա էլ Վահրիճ անունով մեկին հրովարտակներով ուղարկեց Հաբել անունով մի երեց մարդու մոտ, որ ասորի եպիսկոպոս Դանիելի մերձավորն էր:

Իսկ Հաբելն այդ որ լսեց, շտապով հասավ Դանիելի մոտ և նախ ինքը Դանիելից տեղեկացավ նշանագրերին և հետո նրանից առավ, ուղարկեց արքային Հայոց երկիրը: Նրա թագավորության հինգերորդ* տարում հասցրեց նրան [նշանագրերը]: Իսկ արքան՝ սուրբ Սահակի և Մաշթոցի հետ միասին նշանագրերն ստանալով Հաբելից ուրախացան:

Ապա երանելի հոգաբարձուներն [իրենց] հանկարծազուտ ուզածն առնելով է՛լի խնդրեցին արքայից մատաղահաս մանուկներ, որոնց միջոցով կարողանային նշանագրերը գործադրել: Եվ

* Ենթադրվում է թե աղճատված է, ուստի առաջարկվում է «հինգերորդը» ուղղել
«երրորդ»:

երբ նրանցից շատերը սովորեցին, ապա [թագավորը] հրամայեց ամեն տեղ նույն [նշանագրերով] կրթել, որով և երանելին հասավ նույնիսկ վարդապետական գեղեցիկ աստիճանին, և մոտ երկու տարի իր ուսուցչությունն արեց ու նույն նշանագրերով տարավ:

Իսկ երբ հասկացան, որ այդ նշանագրերը բավական չեն հայերեն լեզվի սիգնալները — կապերն ամբողջությամբ արտահայտելու համար,— մանավանդ որ նշանագրերն էլ իսկապես ուրիշ դպրություններից թաղված և հարություն առած հանդիպեցին,— ապա դարձյալ երկրորդ անգամ նույն հոգսի մեջ ընկան և մի քանի ժամանակ մի էլք էին փնտրում դրան:

Է. Դրա համար երանելի Մաշթոցը՝ արքայի հրամանով և սուրբ Սահակի համաձայնությամբ՝ մի խումբ մանուկներ առավ հետը և, սուրբ համբույրով միմյանց հրաժեշտ տալուց հետո, ճանապարհ ընկավ, գնաց Հայոց արքա Վռամշապուհի հինգերորդ տարում. և գնաց, հասավ Արամի կողմերը⁵, ասորոց երկու քաղաքները, որոնց առաջինը Եդեսիա⁶ է կոչվում և երկրորդի անունն է Ամիդ⁷: Ներկայացավ սուրբ եպիսկոպոսներին, որոնց առաջինի անունը Բաբիլաս⁸ էր և երկրորդինը՝ Ակակիոս: [Նրանք] կղերականների և քաղաքների իշխանների հետ միասին հանդիպեցին և շատ մեծարանքներ ցույց տալով հասնողներին՝ ընդունեցին հոգ տանելով [նրանց համար] քրիստոնյաների կարգի համաձայն:

Իսկ աշակերտասեր ուսուցիչն իր հետ տարածներին երկու [խմբի] բաժանելով՝ ոմանց ասորական դպրության կարգեց [Եդեսիա քաղաքում] և ոմանց հունական դպրության [կարգելով]՝ այնտեղից ուղարկեց Սամուսատական⁹ քաղաքը:

Ը. ...Նա իր սուրբ աջով հայրաբար ծնեց նոր և սքանչելի ծնունդներ — հայերեն լեզվի նշանագրեր: Եվ այնտեղ* շուտով նշանակեց, անվանեց ու դասավորեց, հորինեց սիգնալներով—
կապերով:

Եվ ապա հրաժեշտ տալով սուրբ եպիսկոպոսին՝ իր օգնականների հետ միասին իջավ Սամուսատ քաղաքը, ուր մեծապատիվ կերպով մեծարվեց եպիսկոպոսից և եկեղեցուց:

* Այսինքն՝ Եդեսիայում:

Եվ հենց այնտեղ, նույն քաղաքում գտավ Հելլենական դպրության մի գրագիր, Հռոփանոս անունով, որի ձեռով նշանագրերի բոլոր գանազանությունները բարակն ու հաստը, կարճն ու երկայնը, առանձինն ու կրկնավորը ամբողջապես հորինելուց և վերջացնելուց հետո ձեռնարկեց թարգմանություն անելու երկու մարդու, իր աշակերտների հետ, որոնց առաջինի անունը Հովհան էր, Եկեղյաց գավառից¹⁰, և երկրորդինը Հովսեփ, Պաղանական տնից¹¹: Եվ սկսեց թարգմանել [սուրբ] գիրքը նախ Սողոմոնի Առակներից, որ սկզբում հենց հանձնարարում է ծանոթ լինել իմաստության, ասելով, թե՝ «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանձարոյ», որ և գրվեց այն գրագրի ձեռով, միաժամանակ և սովորեցնում էին մանուկներին՝ գրագիրներ [պատրաստելով] նույն դպրության համար:

Թ. ...Եվ բոլոր իրայիններով աստծու շնորհիվ ճանապարհ ընկավ, օթևաններ անցավ, աջողությամբ ու հոգեկից ուրախությամբ եկավ հասավ Հայաստան աշխարհը, Այրարատյան գավառի կողմերը, Նոր Քաղաքի¹² սահմանների մոտ, Մեծ Հայաստանի արքա Վռամշապուհի վեցերորդ տարում¹³:

Մեծ Մովսեսն էլ այնպես ուրախ չէր Սինա լեռնից¹⁴ իջնելու ժամանակ, չենք ասում, թե ավելի [ուրախ էր, այլ նույնիսկ] շատ պակաս ուրախ էր:

Եվ արդ, երբ հիշելին* եկավ, մոտեցավ թագավորական քաղաքին, իմաց տվեցին թագավորին և սուրբ եպիսկոպոսին: Նրանք նախարարագունդ ավագանու բոլոր բազմությունն առնելով՝ քաղաքից դուրս եկան, Ռահ գետի¹⁵ ափին դիմավորեցին երանելիին: Եվ ցանկալի ողջույնը միմյանց տալուց հետո՝ այնտեղից ցնծության ձայներով և հոգևոր երգերով ու բարձրաձայն օրհնություններով ետ դարձան քաղաքը, և տոնական ուրախությամբ անց կացրին օրերը:

Ժ. Այն ժամանակ թագավորից շուտով հրաման առավ՝ սկսելով [սովորեցնել] Մարաց խուճաղուժ կողմերը, որոնք դժվար մատչելի էին ոչ միայն իրենց դիվական, սատանայակիր, ճիվաղական բարքի, այլև խեցեկագույն և կոշտ ու կոպիտ լեզվի պատճառով: Ձեռք զարնելով և նրանց շատ տարիների ծնունդնե-

* Հիշելին — հիշվելու արժանին, այսինքն՝ Մաշտոցը:

րին կոկելու դարձրին [նրանց] պարզախոս, հոետորաբան, կրթված, աստվածատուր իմաստությանը ծանոթ: Եվ այնպես հանգամանորեն խորամուխ եղան նրանք օրենքների ու պատգամների մեջ, որ մինչև անգամ բուրբոլին դուրս եկան իրենց ազգակցությունից*:

ԺԱ. Եվ այնուհետև աստվածային գործի մշակությունն անելով՝ սկսեցին ավետարանական արվեստը — թարգմանել, գրել և սովորեցնել:

ԺԲ. Եվ իսկապես՝ եկեղեցու սյուներն սկսեցին համարձակ ձեռքով Քրիստոսի ավետարանիչների գործը կատարել, Հայաստան ազգի զանազան կողմերը, զավառներն ու տեղերը խումբ-խումբ ուղարկեց ճշմարտության աշակերտներին, գիտության մեջ կատարելության հասցվածներիս [խմբերը]՝ կարող [համարելով] ուրիշներին էլ սովորեցնելու: Նրանց համար կանոն և օրինակ դրեցին իրենց վաստակը և պատվիրեցին նույն կանոնի մեջ մնալ:

ԺԵ. Եվ սկսեց տիրոջից իրեն շնորհվածի համեմատ նշանագրեր հորինել վրացերեն լեզվի Համար: Գրեց, դասավորեց ու օրինավոր կերպով հարդարեց և իր աշակերտներից մի քանի լավագույններին հետև առավ, վեր կացավ գնաց, իջավ Վրաց կողմերը: Եվ գնաց, ներկայացավ թագավորին, որի անունը Բակուր էր, և աշխարհի եպիսկոպոսին, [անունը]՝ Մովսես: Եվ թագավորն ու ազնվականները, բոլոր զավառներով միասին, շատ անսացին նրան ըստ աստվածային օրենքի:

Եվ նա իր արվեստն առաջարկելով՝ խրատեց, հորդորեց նրանց, և այն ժամանակ ամենքը հանձն առան նրա ուզածը կատարել: Եվ վրացերեն լեզվի մի թարգմանիչ գտավ, որ անվանվում էր Ջադա, մի գրագետ և ճշմարտահավատ մարդ, այնուհետև Վրաց արքան հրամայեց իր իշխանության զանազան կողմերից և խառնադանջ զավառներից մանուկներ ժողովել և տալ վարդապետի ձեռքը:

ԺԱ. Եվ շտապեց, շատ աշակերտների հետ գնաց հունական կողմերն անցնելու: Եվ իր բարի գործերի մեծ համբավի համար, որ առաջուց այնտեղ նրա մասին հռչակված էր հյուսիսային

* Այսինքն՝ այլևս նման չէին իրենց բնիկ ազգակիցներին:

կողմերից, [նա այնտեղ] մտնելու ճանապարհի հենց սկզբից մեծ մտերմությամբ ընտանեքար պատիվ ստացավ աշխարհի եպիսկոպոսներից և իշխաններից ու գավառացիներից, մանավանդ աշխարհի սպարապետից, որ անվանվում էր Անատոլիս: Մա [Մաշթոցի] մտադրած բանը գրով հայտնեց կայսրին, որի անունը Թեոդոս¹⁶ էր կոչվում, Արկադ¹⁷ կայսրի որդին, որից և հրաման դուրս եկավ, որ վայել մեծարանքով Ակումիտ* անունով կոչեն սրբին:

Իսկ նա իր աշակերտների բազմությունը տարարավ Մելիտինե¹⁸ քաղաքը, հանձնեց քաղաքի սուրբ եպիսկոպոսին, որ Ակակիոս էր կոչվում, և աշակերտների համար գլխավոր թողեց նրան, որ Ղևոնդեոս էին կոչում, մի հավատարիմ և ճշմարտապաշտ մարդու: Եվ [ապա] երանելին հետն առավ Դերջանի¹⁹ պատմական եպիսկոպոսին, որի անունը Գինթ էր, և այնտեղի աշակերտների քչերին, և նստելով հանրային անդրուարը** և շատ պատիվ գտնելով՝ հասան թագավորանիստ Կոստանդինական քաղաքը: Նրա մասին իսկույն պատմեցին արքունիքում, և նա պատվական աթոռի առաջ մտնելով՝ ներկայացավ աստվածակարգ թագավորներին և աշխարհամուտ դրան հայրապետ սուրբ կաթողիկոսին, որի անունն Ատտիկոս էր, և շնորհք գտավ նրանցից: Հրամայվեց մի որոշ ժամանակ այնտեղ, տիեզերական քաղաքում՝ մեծարել [նրանց] եկեղեցուց, արքունիքից և քաղաքի պատվական իշխաններից կարգված ապրուստով:

Եվ ապա զատիկն անելուց հետո՝ կայսրին բացատրեց նա պիտույքի հանգամանքները և անընդդիմանալի հրաման առավ՝ կայսերագիր դրոշմած սակերներով²⁰ հայոց կես ազգից սովորեցնելու նպատակով մանուկներ ժողովելու, բարբարիանոսների ժանտագործ մարդկանց ու եկեղեցու հաստատության համար, ինչպես և մեծամեծ պարզներով [նրան] պատվելու համար: Արդարն այդ մասին համոզեց պալատականներին, ինքը բան չառնելով թողեց [նրանց]: Եվ երկրպագեց ծիրանափառ օգոստականներին²¹ ու սուրբ կաթողիկոսին և [հրաժեշտի] ողջերթ ընդունեց եկեղեցուց ու քաղաքի երևելի իշխաններից, և բոլոր իրայիններով աջողությամբ նստեցին արքունիքից տրված դեսպակների ու կառ-

* Ակումիտ — տքնող, անքուն, հսկող, ինչպիսին էր Մաշտոցը:

** Անդրուար — սայլակառք, պատգարակ:

քերի մեջ, և մեծ փառքով ու պատվով բռնեցին թագավորական ճանապարհները: Եվ բոլոր քաղաքները դիմավորում էին, [և ամեն] քաղաքում երևելի էին հանդիսանում:

Եվ մեծամեծ պարզներ ստանալով, եկան հասան ժամադիր կողմերը: Եվ իսկույն ևեթ հանդիպեցին Հայաստանի սպարապետին, կայսրի սակերներով ներկայացան [նրան]: Եվ երբ նա ստացավ կայսերական դրոշմներով սակերները, շտապեց իսկույն հրամանը կատարելու: Եվ այնուհետև պատգամավորներ ուղարկեց կայսրի իշխանության մեջ եղած հայոց կես ազգի գավառները՝ բազմաթիվ մանուկներ ժողովելու և նրանց թոշակ նշանակելու հարմարավոր տեղերում, ուր և երանելին իր ուսուցչությունը գործադրում և քաղցրացնում էր ժողովվածների համար:

ԺԷ. Եվ ապա դրանից հետո մնաք բարով ասաց՝ Աղվանքի կողմերը գնալու համար: Եվ գնաց իջավ նրանց աշխարհը և հասնելով թագավորական տեղերը տեսավ Աղվանից սուրբ եպիսկոպոսին, որի անունը Երեմիա էին ասում, և նրանց թագավորին, որի անունն Արսվաղ էր, որոնք և բոլոր ազատանիներով հանդերձ մեծ հնազանդությամբ ընդունեցին [նրան] Քրիստոսի անվան համար: Ապա երբ հարցրին, նա բացատրեց իր գալու նպատակը: Եվ նրանք, երկու գուգակիցները՝ եպիսկոպոսն ու թագավորը, հանձն առան ընդունել դպրությունը և հրամայեցին իրենց իշխանության գավառներից ու տեղերից դպրության արվեստի համար բազմաթիվ մանուկներ բերել, ժողովել, արժանավոր ու հարմարավոր տեղերում դասատներ-դպրոցներ [կազմել] և [նրանց] ապրուստի համար թոշակ նշանակել:

Իսկ երբ հրամանն իսկապես գործով զլուխ եկավ, ապա այնուհետև երանելի Երեմիա եպիսկոպոսն սկսեց շուտով աստվածային գրքերի թարգմանությունն անել, որով իսկույն մի ակնթարթում Աղվանքի վայրենամիտ և դատարկասուն և անասնաբարո մարդիկ մարգարեագետ և առաքելաձանթ և Ավետարանի ժառանգներ դարձան և բոլոր աստվածային ավանդություններին ոչ մի բանով անտեղյակ [չմնացին]:

Դարձյալ՝ Աղվանքի աստվածավախ թագավորն ավելի ևս հավատարիմ հոգացողությամբ սաստիկ հրամայեց սաստանայակիր և դիվամուլ ժողովրդին՝ ձեռք քաշել, ազատվել հնացած դատարկ բաներից և հնազանդվել Քրիստոսի ամենաազնված լծին:

ԺԹ. Դրանից հետո երկու երանելիներն էլ ուշադրություն դարձրին, որ իրենց ազգի դպրությունն ավելի զարգացնեն և հեշտացնեն: Մեծ Բսահակն սկսեց թարգմանել և գրել իր առաջվա սովորությամբ:

Պատահեց դարձյալ, որ նրանք իրենց աշակերտներից երկու եղբայրների*, [առաջինը] Հովսեփին²², որ վերևում հիշեցինք, և երկրորդը՝ [մեկին] Եզնիկ անունով²³, Այրարատյան գավառից, Կողբ գյուղից, ուղարկեցին Ասորոց կողմերը, Եդեսիա քաղաքը, որպեսզի նրանց սուրբ հայրերի ավանդությունները ասորերեն լեզվից հայերենի դարձնեն ու գրեն:

Իսկ թարգմանիչները հասան այնտեղ, ուր ուղարկվեցին, և նրանց պատվերը կատարեցին և [թարգմանություններն] ուղարկեցին պատվական հայրերին, [իսկ իրենք] անցան գնացին հունական կողմերը, ուր և ուսանելով և հմտանալով կարգվեցին հելլենական լեզվից թարգմանիչներ:

Ապա մեջտեղում մի ժամանակ անցնելուց հետո՝ պատահեց, որ մեր Հայաստան աշխարհից դիմեցին իջան հունական կողմերը մի քանի եղբայրներ, որոնց առաջինի անունը Ղևոնդես էր, և երկրորդը, ես Կորյունս [էի], և Կոստանդինական քաղաքում մոտեցան, հարեցին Եզնիկին, իբրև ընտանեգույն սննդակցի, և այնտեղ միասին կատարեցին հոգևոր պիտույքի խնդիրը (այսինքն՝ թարգմանության գործը — Ա. Ա.): Հետո նրանք աստվածատուր գրքերի հաստատուն օրինակներով և շատ շնորհագիր հայրերի հետագա ավանդություններով և Նիկիական²⁴ ու Եփեսոսական²⁵ կանոններով՝ եկան երևացին Հայոց աշխարհում և հայրերի առաջ դրեցին սուրբ եկեղեցու կտակարանների, որ բերել էին իրենք:

Իսկ երանելի Սահակն առաջ հունարեն լեզվից հայերեն էր դարձրել եկեղեցական գրքերի ամբողջությունը և շատ սուրբ հայրապետների իմաստություն: Դրանից հետո դարձյալ նա Եզնակի հետ միասին սկսեց (և) առաջվա հանկարծագյուտ շտապովի թարգմանությունները հաստատեց բերված ստույգ օրինակներով: Եվ Գրքի շատ էլ մեկնություն թարգմանեցին²⁷:

ԻԴ. Դրանից հետո պատահեց, որ երանելի Սահակը նույն ճշմարտությամբ, օրերով ու շատ տարիներով լցված և աստծու

* Եկեղեցական իմաստով՝ եղբայր — կրոնավոր:

տված պտուղների բարիքներով վայելչացած, Վռամի որդու, Պարսից աշխարհին թագավոր դարձած Հազկերտի առաջին տարում Բագրավանդ զավառում²⁸, Բլրոցաց գյուղում [էր] նավասարդ ամ

նկար 31. Երուսաղեմի մոզաիկ արձանագրությունը (V—VI դդ.)

սի վերջում²⁹, երբ և երանելիի ծննդյան օրն էին հիշում, ծերունին օրվա երկրորդ ժամին, անուշահոտ յուղի պաշտամունքի ժամանակ աստվածահաճո աղոթքներով (հոգին) Քրիստոսին ավանդեց...:

ԻԶ. ...Հենց միննույն տարում, երանելի Սահակի մահից վեց ամիս անցնելուց հետո, Հայոց բանակը սուրբ Վարդապետի հետ միասին գտնվում էր Այրարատյան Նոր Քաղաքում, և միննույն հոգեկրոն վարքով հասավ սրբի քրիստոսակոչ վախճանը մի քանի օրվա հիվանդությունից հետո մեհեկան ամսի տասներեքին...

Վահանն ու Հմայակը³⁰, աշխարհական բազմության հետ, վերցրին նրան վախճանվածի պատրաստությամբ, սաղմոսներով և օրհնությամբ ու հոգևոր ցնծություններով, վառած կանթեղներով

ու բորբոքած ջահերով և բուրող խնկերով, և ամբողջ լուսաճաճանչ աշտանակով, և այն լուսավոր առաջխաղաց խաչանշանով, բարձրացան Օշական և այնտեղ մարտիրոսարանի մեջ դրին, օրինավոր հիշատակը կատարեցին, ապա նշանն աներևույթ եղավ և նրանք ետ դարձան յուրաքանչյուրն իր տեղը:

Իսկ երեք տարի անցնելուց հետո՝ Վահան Ամատունուն հաջողվեց՝ քրիստոսասեր ջանքով սբանչելի տաճար կանգնել տաշած, քանդակած քարերով, և տաճարի ներսում շինեց Սրբի գերեզմանը³¹:

ԻԹ. Եվ արդ՝ Երանելիի հավատքի տարիների հաշիվը լինում է քառասուն և հինգ տարի, և հայոց դպրությունից մինչև Սրբի վախճանը՝ երեսուն և հինգ տարի, որ այսպես են համարվում. Պարսից արքա Կրմանը թագավորել է վեց տարի, և Հազկերտը՝ քսան և մեկ տարի [և Վռամր տասնութ տարի]³² և Վռամի որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարում վախճանվեց Երանելին³³:

Եվ արդ՝ սուրբ հավատքի տարիների հաշիվն սկսվում է Կրման արքայի չորրորդ տարուց մինչև Վռամի որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարին, և հայոց դպրությունն սկսվել է Հազկերտի ութերորդ տարուց³⁴:

1. Հացեկաց գյուղը գոյություն ուներ մինչև 1915 թ., միայն հին անունն, էր փոխվել, անվանվում էր Խասգեղ:

2. «Դուռն» ասելով՝ նկատի ունի արքունի պալատը:

3. Սահակը Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից՝ Ներսես կաթողիկոսի որդին էր. կաթողիկոս է օծվել 388 թվականին մահացել է 439 թ. սեպտեմբերի 7-ին:

4. Նկատի ունի Դանիելյան գրերը:

5. Աստվածաշնչում «Արամե» է կոչվում Ասորիքը: Այդ անունը տարածվում էր Միջագետքի ու Ասորեստանի վրա:

6. Եդեսիան Ուռհա հին նշանավոր քաղաքն էր Հյուսիսային Միջագետքում, Եփրատ գետից արևելք:

7. Ամիդը այժմյան Դիարբեքի քաղաքն է՝ Տիգրիս գետի վրա:

8. Ուսումնասիրողները առաջարկում են «Բարիլաս» անունն ուղղել «Բաբուլաս»: Ըստ Մարկվարտի, սա Եդեսիայի եպիսկոպոսական աթոռակալ Բաբուլասն էր:

9. Սամոսատ — գտնվում է Եդեսիայից հյուսիս՝ Եփրատի աջ կողմում:

10. Եկեղյաց գավառ — այժմյան Երզնկան է:

11. Պաղանական տուն կամ Պաղնատուն — Պաղնա գավառն է Չորրորդ Հայքում:

12. «Նոր քաղաք» ասելով՝ Կորյունը նկատի ունի Վաղարշապատը, որն այն ժամանակ Հայաստանի մայրաքաղաքն էր:

13. Վռամշապուհի վեցերորդ տարին լինել չի կարող, տարեթիվն, անշուշտ, աղավաղված է:

14. Մինայի լեռը գտնվում է Կարմիր ծովի հյուսիս-արևելքում, թերակղզու վրա:

15. Ռահ — թերևս աղավաղումն է Երասիս կամ Քասախ գետերի անունների:

16. Թեոդոս — Բյուզանդիայի կայսր (408 — 450):

17. Արկաղիտը գահակալել է 305 — 408 թվականներին:

18. Մելիտենե — այժմյան Մալաթիա քաղաքն է:

19. Դերջան — Բարձր Հայքի գավառներից է:

20. «Մակերք» է կոչվում կայսերական պաշտոնական գրությունը՝ հրովարտակը, նամակը:

21. Օգոստոս բառն ունի «սուրբ, սրբազան, վեհ, վեհափառ» նշանակությունը: Այդ մականունն առաջին անգամ գործածվել է Օկտավիանոս կայսեր համար, նրանից հետո՝ տիտղոս բոլոր հռոմեական կայսրերի:

22. Կորյունը Հովսեփ անունով երկու անձնավորություն է հիշում, երկուսն էլ Մաշտոցի աշակերտներից:

23. Եզնիկ (Եզնակ) — Եզնիկ Կողբացին է՝ «Եղծ աղանդոց» նշանավոր գրքի հեղինակը:

24. Նիկիա — քաղաք Բյուզանդիայում: Այստեղ 325 թ. Կոստանդիանոս կայսրի նախաձեռնությամբ գումարվել է Նիկիայի տիեզերական ժողովը:

25. Եփեսոս — քաղաք Փոքր Ասիայի արևմտյան կողմում, Էգեյան ծովի ափին՝ Զմյուռնիայից հարավ: Այստեղ 431 թ. գումարվել է Եփեսոսի տիեզերական ժողովը:

26. «Կտակարաններ» — գործ է ածվել Աստվածաշնչի, այսինքն՝ Հին և Նոր կտակարանների նշանակությամբ:

27. «Մեկնութիւն գրոց» — այստեղ գործ է ածվել Աստվածաշնչի մեկնության նշանակությամբ:

28. Բագրավանդ — Ալաշկերտ գավառն է:

29. Նավասարդ — հայկական տարվա առաջին ամիսն է:

30. Հմայակ Մամիկոնյանը Վարդան Մամիկոնյանի եղբայրն էր:

31. Մաշտոցի գերեզմանի վրա ներկայումս գոյություն ունեցող եկեղեցին կառուցվել է 1870-ական թվականներին:

32. Բնագրի մեջ պակասում են Վռամ թագավորի տարիները: Սկզբնապես անպայման եղել են:

33. Մաշտոցը վախճանվել է մեհեկան ամսի 13-ին, այսինքն՝ 440թ. փետրվարի 17-ին, շաբաթ օրը:

34. Հազկերտ II-ի առաջին տարին, որ Կորյունը մատնացույց է անում, ընկնում է 439 — 440 թվականներին: Մաշտոցի կրոնավորության տարիները հաշվվում է 45, որը հանելով 439-ից, ունենում ենք 394 թվականը:

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐՇՈՒՄՆԵՐԸ V—VI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ԿՈՐՑՈՒՆԸ ԲՈՐԲՈՐԻՏՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐՇՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՎԱՐՔ ՄԱՇՏՈՑԻ

ԺԶ. Ապա դրանից հետո (այսինքն Մաշտոցի՝ բյուզանդական արքունիքից Արևմտյան Հայաստանում դպրոցներ բաց անելու թույլտվությունը ստանալուց և վերադառնալուց հետո — Ա. Ա.) ձեռնարկեց նա անպատշաճ ու ծուռ բարբարիանոս աղանդը՝ քննել: Եվ երբ ոչ մի հնար չգտավ ուղղության բերելու, սկսեց թշվառացնող գավազանը գործադրել խիստ ծանր պատուհասներով. բանտերով, տանջանքներով, գելարաններով²: Իսկ երբ դրանով էլ փրկությունից զուրկ մնացին, [այն ժամանակ] ջարդ տվին, ապա խանձեցին, մրեցին ու պեսպես ձևերով խայտառակեցին և աշխարհից դուրս քշեցին:

1. Բորբորիտների մասին տեղեկություն են հաղորդում Կորյունը և Խորենացին: Բանասերներից ոմանք այդ անունը ցանկանում են ստուգաբանել հունարեն «կեղտ», «տիղմ» նշանակությամբ: Ոմանք փորձել են բորբորիտների գաղափարախոսության հիմքը համարել նեստորականությունը, որ ճիշտ չէ: (Այս շարժման մասին տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, էջ 63—73):

2. Գելարան — տանջելու գործիք է, որով պրկում, ոլորում, ճզմում էին պատժվողին:

ՍՏՏԻԿՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԹՈՒՂԹԸ ԲՈՐԲՈՐԻՏՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԸՍՏ

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Գ, Գլ. ԾԷ. Կոստանդնուպոլսի անկախ եպիսկոպոս Ատտիկոսը մեր սիրելի եղբորը և աթոռակցին՝ Հայոց Մահակ եպիսկոպոսին, ողջունում է տիրոջ միջոցով:

Շատ գոհություն ենք մատուցում աստծուն քո բարի համբավը համար...:

Արդ՝ մեր ինքնակալ Ավգոստոսի հրամանով քեզ իրավունք է տրվում ուսուցանել մեր կողմի (Հայաստանը), իսկ բորբորիտոնների աղանդը կամ հավանության բեր, կամ հալածիր քո վիճակից:

ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԲՈՐԲՈՐԻՏՆԵՐԻՆ ՀԱԼԱԾԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Գ, գլ. ԾԸ. Այս ժամանակ հայոց նախարարներից շատերը եկան Մեծ Սահակին հրավիրելու, որպեսզի գա միջամտի և բոլորին միաբանության բերի: Որովհետև պարսից Վռամ թագավորը իմանալով, որ առանց հայոց նախարարների չի կարող մեր երկիրը պահել, հաշտության բանակցություն է սկսում Սմբատ ասպետի միջոցով: Ուստի (Սահակը) Մեսրոպին է հանձնում արևմտյան կողմի ուսուցման գործը և նրա մոտ է թողնում իր Հմայակ և Համագասայան թոռներին՝ Վարդան ստրատելատի¹ եղբայրներին: Հրամայում է քննել պղծագործ բորբորիտոններին, և եթե ո՛չ մեղմությամբ, և ո՛չ խստությամբ ուղղության չգան, ապա չարչարանքներով հալածել, ինչպես թշնամիներ թշնամիներից վրեժ առնեն, որպեսզի իրավացի մահով հոգիների անիրավ մահը խայտառակվի:

1. Վարդան ստրատելատ — հայ ժողովրդի ազգային հերոս Վարդան Մամիկոնյանն է:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ԱՂԱՆԴԱՎՈՐՆԵՐԻ ԴԵՄ ԸՄՏ
ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Գ, գլ. Կ. Որովհետև հեթանոսական աղանդից մնացած դառն արմատը անիշխանության ժամանակ նորից երևան էր եկել և շատերի մեջ տարածվել, Երանելին նրանց բնաջինջ արեց Շաբիթի որդի հայրաբարո Գիտի օգնությամբ, որ այդ գավառի իշխանն էր: Նաև տեղեկացավ, որ չարության առածին ու-

սուցիչները Բաղասական¹ կողմերումն են: Նա գնաց այնտեղ, շատերին ուղղության բերեց և քչերին անդառնալի կերպով հալածեց Հոնաց երկիրը: Այդ կողմերի ուսուցման գործը վստահելով Մուշեղ անունով եպիսկոպոսին՝ ինքը դարձավ Գարդմանի ձորի² կողմերը, որովհետև լսեց, թե այնտեղ ևս կան նույն աղանդին հետևողներ: Նրանց էլ գտնելով ուղիղ ճանապարհի է բերում, նորից ուղղության բերելով գարդմանացիների իշխանին, որի անունն էր Խուրս: Այստեղից նրան հրավիրում է գուգարացիների Աշուշա բղեշխը, խնդրելով որ նույն գործի համար գա իր իշխանության երկիրը, Տաշիրք գավառը:

1. Բաղասական աշխարհը Փայտակարանն է:
2. Գարդմանի ձորը Ուտիքի գավառներից մեկն է:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VI ԴԱՐՈՒՄ

ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍԻ ՌԵՖՈՐՄՆԵՐԸ

Տիրելով Արևմտյան Հայաստանին՝ Բյուզանդիան աստիճանաբար նրան պարտագրեց ռազմավարչական, քաղաքացիական, դատական և ժառանգական այն կարգերը, որ գոյություն ունեին բուն կայսրությունում: Արևմտյան Հայաստանի ներքին անկախության վերացման գործում կարևոր նշանակություն ունեցան հասկապես Հուստինիանոս կայսեր (527—565) համապատասխան հրովարտակաները (նովելներ):

Հուստինիանոսի հրովարտակաների ստորև բերված տեքստերը տրվում են է Մ. Բարթիկյանի թարգմանությամբ, որոնք կատարված են «Corpus juris Civilis, vol. II, Codex Justinianus, recognovit et retractavit Paulus Kreuger, vol. III, Novellae, Appendices, Edictum III de Armeniorum successione, Berolini, 1959» հրատարակությունից (տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացի, Երևան, 1967, հավելված, էջ 299—306):

ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ¹

«Հուստինիանոս կայսրը Ձեռային² Հայաստանի, Պողեմոնյան Պոնտոսի և ազգությունների փառավորյալ գորավարին.

Շնորհիվն Աստծո, ստանալով հռոմայեցիների իշխանությունը, մենք, մղված հոգատարությունից և խոհեմ կշռադատելով գտանք, որ անհրաժեշտ է Հայաստանի, Պողեմոնյան Պոնտոսի և

ազգությունների համար սույն հրովարտակով հիմնադրել հատուկ ռազմական դեկավարի պաշտոնը: Մենք քո պայծառափայլությանը, որն իր նախկին գործունեությամբ աչքի է ընկել, նշանակում ենք այդ պատասխանատու պաշտոնին: Հայտնի պրովինցիաներից Մեծ Հայքը, որը և Ներքնագույն է կոչվում, և ազգությունները (այն է՝ Անգեղենան, Ինգիլենան, Ասթիանենան, Մոֆենան, Մոֆանենան՝ Մարտիրոսյուլիս քաղաքով և Բալաբիտենան)³, նաև Առաջին և Երկրորդ Հայքերը հանձնում ենք քո հոգատարությանը՝ նրանց դուքսերի հետ միասին, որով միանգամայն վերանում է կոմեսի պաշտոնը: Քո տրամադրության տակ ենք դնում որոշ լեգեոններ՝ ոչ միայն նրանք, որոնք մենք նոր ենք հավաքագրում, այլև առանձնացնելով մայրաքաղաքի գորքերի կազմից, ինչպես և Արևելյան ու այլ գորքերից: Դրանով սակայն այս վերջին գորաբանակների լեգեոնների թիվը չի կրճատվում, քանի որ մենք նախապես նրանց կցել էինք բազում լեգեոններ, դրանով մենք պետությանը չենք ծանրաբեռնում, ոչ էլ ավելորդ ծախսեր անում: Մենք այժմ վերոհիշյալ գորաբանակներից վերցնում ենք որոշ լեգեոններ, բայց դրանից հետո նրանց կազմում մնում է ավելին, քան կար մինչև մեր երջանիկ թագավորությունը»:

ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ ԷՂԻԿՏԸ ՀԱՅՈՑ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՄԱՍԻՆ⁴
 «Հայոց ժառանգական [իրավունքի] մասին.

Մենք ցանկանում ենք հայերի վրա ևս ամբողջությամբ տարածել մեր օրենքները, տալ նրանց պատշաճ հավասարություն, ազատել նրանց նախկին անարդարությունից:

Գլուխ Ա

Մենք վերջերս իմացանք նրանց մոտ գոյություն ունեցող բարբարոսական և կոպիտ մի օրենքի մասին, որ վայել չէ ո՛չ հռոմայեցիներին, ոչ էլ մեր պետության արդարության ոգուն. այն, որ ծնողներին ժառանգելու [իրավունք] ունեն միայն տղամարդիկ, բայց ոչ երբեք կանայք: Այդ իսկ պատճառով սույն սրբազան օրենքով հրամայում ենք քո պայծառափայլությանը⁵, որ

ժառանգելու իրավունքը նույնը լինի, ինչպես թելադրում են հռոմայեցիների օրենքները, որ Հայաստանում ժառանգելու իրավունքը տարածվի և՛ տղամարդկանց, և՛ կանանց վրա: Մենք այդ նպատակով ենք մեր օրենքները այնտեղ ուղարկել, որպեսզի նման հարցերի կապակցությամբ դիմեն նրանց:

1. Եվ քանի որ մենք բոլորովին անտեղի ենք համարում [վերանայել] այն, ինչ արդեն կատարվել է անցյալում, այդ պատճառով հրամայում ենք, որ սույն օրենքը ուժի մեջ մտնի մեր բարեպաշտ թագավորության սկզբից հաշված⁶, և այդ օրից մինչև այժմ վախճանված մարդկանց թողած ժառանգության հարցերը լուծել այս [ևոր] օրենքի համաձայն, բացառյալ այն դեպքերը, երբ հարցն արդեն լուծված է, և այս կամ այն կերպ որոշված: Այսպիսի դեպքերում հրամայում ենք հարցը չվերանայել և թողնել ուժի մեջ:

2. Մենք ցանկանում ենք, որ նշված ժամանակվանից կանայք ևս իրավունք ունենան, այսպես կոչված, տոհմային կալվածքներից ժառանգություն ստանալու: Իսկ եթե գտնվեն այնպիսիք, ովքեր հակառակ իրենց սովորության ժառանգական իրավունքի, իրենց դուստրերին արդեն գրանցել են որպես ժառանգորդ, այդ դեպքում այդ կանայք և նրանցից ծնված երեխաները մասնակից թող դառնան տոհմային կայքի ժառանգմանը:

[Վերջաբան]

Քո գերազանցությունը թող պահպանի և ի կատար ածի սույն սրբազան օրենքով արտահայտված մեր կամքը, որպեսզի մեր օրենքները տարածվեն և ուժ ունենան բոլորի վրա: Սույն օրենքը, ինչպես ասացինք, գործողության մեջ է մտնում մեր թագավորության սկզբից, որից սկսած պետք է խստիվ ղեկավարվել նրանով, և բոլորը [պարտավոր են] այն պահպանել»:

ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ 21-ԲԴ ՆՈՎԵԼԱՆ՝ ՀԱՅՈՑ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ
ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՄԱՍԻՆ՝

«Հայերի մասին, որպեսզի նրանք ես ամեն ինչում հետևեն հռոմայեցիների օրենքներին: Նույն կայսրը Ակակիոսին, Հայաստանի գերապայծառ անթյուպատոսին.

[Ներածություն]

Ցանկանալով, որ Հայոց աշխարհում գործեն լավ օրենքներ և այնպես անել, որ այն ոչնչով չտարբերվի մեր պետությունից, մենք զարդարեցինք այն հռոմեական վարչաձևով, վերացրինք նրա նախկին անվանումները: Մենք սովորեցրինք նրանց օգտվել հռոմեական կարգ ու կանոնից և կարգադրեցինք, որ նրանք [կառավարվեն] միայն այն օրենքներով, որոնք ընդունված են հռոմայեցիների մոտ: Մենք որոշեցինք սույն օրենքով վերացնել նրանց այդ սխալը, որպեսզի, հակառակ իրենց բարբարոսական սովորույթին, ծնողներին, եղբայրներին և մնացած ազգականներին ժառանգելու իրավունք ունենան ո՛չ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք, որ կանայք առանց պռույգի չամուսնանան, և որպեսզի նրանք այսուհետև չգնվեն իրենց ապագա ամուսինների կողմից. մի առավել բարբարոսական սովորույթ, որ մինչև օրս նրանց մոտ օրենքի ուժ ունի: Լոկ նրանք չեն, որ նման վայրենի սովորություն ունեն, այլև ուրիշ ժողովուրդներ ևս: Դա մարդկային բնության անպատվությունն է, կանանց սեռի ստորացումը: Կնոջը դիտում են որպես ցածր և անպատիվ մի էակի, ամեն մի պատվից զրկված լինելու արժանի, կարծես նա աստծուց չի ստեղծվել և չի մասնակցում սերնդի հարատևմանը:

Գլուխ Ա

Արդ, սույն սրբազան օրենքով սահմանում ենք, որ հայերի մոտ ևս ուժ ունենան կանանց՝ ժառանգելու մասին մեր իրավունքը, մեր օրենքները, ոչ մի տարբերություն գոյություն չունենա տղամարդկանց և կանանց միջև: Ինչպես որ սահմանված է մեր օրենքներով ծնողների ժառանգելու իրավունքի մասին, այն է՝ հորը, մորը, պապին, տատին և այսպես վերընթաց գծով, կամ էլ վարընթաց գծով՝ որդուն, դստերը ժառանգելու մասին, ահա այդ նույն կարգով կատարվի նաև հայերի մոտ և Հայաստանում գործող օրենքները ոչնչով չտարբերվեն հռոմայեցիների [օրենքներից]: Քանի որ նրանք մեր պետության հպատակներն են և մյուս ժողովուրդների հետ միասին մեզ են ծառայում և վայելում մեր [բարիքները], ապա չի կարելի, որ միայն նրանց մոտ կանայք չօգտ-

վեն այն հավասարությունից, որ գոյություն ունի մեզ մոտ: Բոլորի վրա հավասարապես թող տարածվեն մեր օրենքները, և այն [օրենքները], որոնք մենք վերցրել ենք հներից և զետեղել մեր ինստիտուցիաների և դիգեստաների մեջ, ինչպես նաև նախկին ինքնակալների և մեր կողմից հրապարակված օրենքները:

Գլուխ Բ

Մենք սահմանում ենք, որ այս բոլորը ուժի մեջ լինեն ընթացիկ տասնհարյուրորդ ինդիկտիոնի սկզբից՝ սույն օրենքի հրապարակումից: Մենք գտնում ենք, որ անցյալի վրա այն տարածելը ոչ թե կկարգավորեր հարցը, այլ ընդհակառակը ատաջ կբերեր խառնաշփոթություն: Այն թող ուժի մեջ մտնի, ինչպես ասացինք, ընթացիկ ինդիկտիոնի սկզբից. այսուհետև ժառանգելու մեջ հավասարություն կա, ժառանգելու իրավունքը հավասարապես տարածվում է ն՝ կանանց, և՛ տղամարդկանց վրա: Անցյալում կատարվածը և տոհմական կալվածների, և որևէ այլ կայքի [ժառանգության] վերաբերյալ՝ թույլ ենք տալիս մնա անփոփոխ, և կանայք ոչ մի դեպքում չպետք է մաս ունենան այդ տոհմական կալվածքներից և ընդհանրապես ժառանգությունից, որն արդեն տարվել է մինչև 13-րդ ինդիկտիոնը ներառյալ: Մեր սույն օրենքը ուժի մեջ է մտնում միայն նշված ժամանակվանից, այն է՝ 14-րդ ինդիկտիոնից:

Վերջաբան

Քո պայծառափայլությունը և քեզանից հետո պաշտոնդ ստացողները մեր սույն սրբազան օրենքը թող հավիտյան պահպանեն»:

ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ 31-ՐԴ ՆՈՎԵԼԼԱՆ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ
ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

«Հայաստանի չորս արխոնտների նշանակման մասին
Նույն կայսրը Արևելքի սրբազան պրետորիոնի երկիցս պրեֆեկտին,
ամենափառավորյալ Հովհաննեսին՝ ապոհյուպատոսին և պատրիկին.

[Ներածություն]

Այն ինչ թափթփված է և դետուդեն ցրված, եթե պետք եղած կարգի բերվի և դասավորվի՝ բոլորովին այլ տեսք կստանա: Տգեղը գեղեցիկ կդառնա, վատը՝ լավ, այն, ինչ նախկինում ցրված էր և խառնիճադանջ, ձև կստանա և որոշակիություն ձեռք կբերի: Մենք ահա այդպիսի վատ դրության մեջ գտանք Հայոց երկիրը և որոշեցինք ընդհանուր ձևի բերել այն, որպեսզի բարեկարգ վիճակը նրան անհրաժեշտ հզորություն տա և պետք եղած կարգ ու կանոնը հաստատվի:

Գլուխ Ա

Այդ իսկ նպատակով մենք կազմակերպեցինք չորս Հայք, մեկը՝ Ներքնագույնը, որի մայրաքաղաքը կրում է մեր բարեպաշտ անունը, անցյալում Բագանիս կամ Լեոնտուպոլիս: Նրան մենք շնորհեցինք անթյուպատություն և նրա կառավարիչ նշանակեցինք պայծառափայլ Ակակիոսին, որի պաշտոնը համարում ենք սպեկտաբիլային¹⁰ և շնորհում նրան բոլոր այն, ինչ հասնում է անթյուպատությանը: Մենք նրան շնորհեցինք անթյուպատուի նշանակներ և օժտեցինք բոլոր այն իրավունքներով, որ հասնում են այդ պաշտոնին: Ներքնագույն [Հայքին] մենք տալիս ենք հետևյալ քաղաքները. Թեոդոսուպոլիսը, որը նախկինում ևս նրա կազմի մեջ էր մտնում, Սատալան, Նիկոպոլիսը, Կոլոնիան՝ վերցնելով այն, այսպես կոչված, Առաջին Հայքից, Տրապիզոնն ու Կերասուսը՝ նախկին Պողեմոնյան Պոնտոսից: Այսպիսով, որոշ [քաղաքներ] վերցնելով պրովինցիայի պայծառափայլ արխանտից, ինչպես և երևելի մոդերատորից, կազմում ենք մեկ ամբողջական պրովինցիա՝ յոթ քաղաքով և նրանց շրջաններով:

1. Մենք կազմակերպեցինք Երկրորդ Հայքը, որ նախապես Առաջին [Հայք] էր կոչվում՝ Մեքաստիա կենտրոնով: Մենք նրան տվեցինք Մեքաստուպոլիս քաղաքը, որն անցյալում էլ նրա կազմում էր, դրա վրա ավելացրած նաև Կոմանան վերցնելով այն անցյալում Պողեմոնյան Պոնտոս կոչվածից, Ջելան՝ Հելենոպոնտոսից, նաև Բրիսան, այնպես որ այս պրովինցիայի կազմում կա հինգ քաղաք, իսկ կառավարման հեգեմոնային ձևը թողնում ենք,

ինչպես որ նախկինում էլ էր, իսկ կառավարչին չտվեցինք ավելի բարձր աստիճան, այլ թողեցինք նույնը, ինչ նախկինում ուներ:

2. Այնուհետև կազմեցինք Երրորդ Հայքը, որ նախկինում Երկրորդ [Հայք] էր կոչվում: Կենտրոնը հին, երևելի Մելիտենե քաղաքն է, որ գտնվում է շատ հարմար վայրում, ունի առողջ կլիմա և գտնվում է Եփրատի հոսանքից ոչ հեռու: Մենք ներկա հրամանագրով հարմար գտանք այն բարձրացնել սպեկտաֆիլային աստիճանի, նրա արխոնտին հորջորջել Հուստինիանոսյան կոմես, և որպես ռոճիկ սահմանում ենք յոթ հարյուր սոլիդ, նրա օգնականին՝ յոթանասուն երկու սոլիդ, իսկ նրա ղիվանատանը՝ վաթսուն սոլիդ և այն ամենը, ինչ սահմանված է նման աստիճանների համար: Տաքսետո կոչվածները [պարտավոր են] զբաղվել ինչով որ իրենք անցյալում զբաղվում էին, մասնավորապես պետական հարկերի գանձման գործով: Նրանց անունն է միայն փոխվում և կոչվում են այժմ կոմիտիանոսներ, իսկ մնացած ամեն ինչը մնում է անփոփոխ, ինչպես նախկինում տաքսետոների ժամանակ: Նրան տալիս ենք հետևյալ քաղաքները. Արքա, Արաբիստս, Արիարաթիա. մյուս Կոմանա (սա կոչվում է նաև Ուսկե [Կոմանա]), Կուկուստս, որոնք և անցյալում էլ ուներ, և այսպիսով նրա կազմում կա վեց քաղաք:

3. Մենք կազմեցինք նաև Չորրորդ Հայքը, որ նախկինում պրովինցիայի կառուցվածք չուներ: Նա բնակեցված լինելով ազգություններով, կրում էր տարբեր բարբարոսական անուններ՝ Ցոֆանենե, Անգիտենե, Ցոֆանե, Ասթիանենե, Բալաբիտենե¹¹ և գտնվում էր սատրապների իշխանության ներքո: Այս իշխանության նման հորջորջումը ո՛չ հռոմեական է, ո՛չ էլ մեր նախնիներից է գալիս, այլ ներմուծված է օտար պետությունից: Մենք այնտեղ ևս քաղաքացիական կառավարում հաստատեցինք՝ քաղաքացիական արխոնտ նշանակելով, և նրան տվեցինք Մարտիրոսյուլիս քաղաքը ու Կիթարիզոն ամրոցը: Եվ քանի որ մենք նրան կոնսուլային դարձրինք, հետևաբար նա դասվեց օրդինար¹² պրովինցիաների շարքը, այնպես, որ չորս Հայքերից երկուսը սպեկտաֆիլային են, որոնցից մեկը կառավարվում է անթյուպատոսի կողմից, մյուսը՝ կոմեսի, Առաջին Հայքի կառավարիչը անթյուպատոս է, իսկ Երկրորդ Հայքինը՝ կոմես: Ինչ վերաբերում է Երրորդ և Չորրորդ [Հայքի] կառավարիչներին, ապա նրանք օրդինար են: Մենք

կարգադրեցինք, որ մինչև հինգ հարյուր դահեկան գումարի բողոքարկման հարցերով չդիմեն երջանիկ քաղաքին, այլ մերձակա սպեկտաբիլային արխոնտներին: Այդ իսկ պատճառով մենք սահմանում ենք, որ Մեքաստիա, Առաջին Հայքի արխոնտին, այն է՝ անթյուպատոսին ուղղվեն բողոքարկումները Երկրորդ Հայքից, իսկ մինչև վերոհիշյալ գումարի չափով բողոքարկումները Չորրորդ Հայքից՝ Մելիտենե, Երրորդ Հայքի կումեսին:

Գլուխ Բ

Այս բոլորից հետո մենք նպատակահարմար գտանք, որ Երրորդ Հայքի կառավարիչ նշանակենք մի հայտնի մարդու, որն արդեն երկար ժամանակ ծառայել է մեզ և արժանի է այդ մեծ և կարևոր պաշտոնին: Այդպիսին մենք համարում ենք պայծառափայլ Թովմային, որը երկար ժամանակ պաշտոնավարել է Հայաստանում, բացի դրանից նա օգտակար է և ազնվորեն է մեզ ծառայել ու ծառայում: Ահա նրան ենք մենք առաջ քաշում այդ պաշտոնին, որպեսզի նա կառավարի այս պրովինցիան մեր կողմից սահմանված կարգի համաձայն, հոգ տանի կատարելու մեր այլևայլ կարգադրությունները, որոնք ուղղակի մեր կամ անուղղակի սրբազան կոմմոնիտորիաների կողմից են տրվում նրան, և իրեն վստահված պրովինցիայի, և՛ մյուս [պրովինցիաների] վերաբերյալ: Այդ առթիվ մենք պատրաստել ենք նրա համար բազում և զանազան հարցերի վերաբերյալ սրբազան կոմմոնիտորիաներ, որոնք նա պետք է ի կատար ածի շրջաններում ևս:

1. Ինչպես բազմիցս ասել ենք, հոգևորականության վերաբերյալ պետք է պահպանել նախկին իրավիճակը, ոչ մի բան չի փոխվում ո՛չ մետրոպոլիտների իրավունքների հարցերում, ո՛չ էլ նրանց ձեռնադրության գործում: Ուլքեր որ անցյալում իրավունք են ունեցել ձեռնադրելու, այժմ էլ թող ձեռնադրեն, և նախկին մետրոպոլիտները թող մնան իրենց վիճակում: Այդ հարցում որևէ նորամուծություն չի կատարվում:

Գլուխ Գ

Միանգամայն հասկանալի է, որ քանի որ Երրորդ Հայքի կումեսին մենք ոչ միայն քաղաքացիական, այլև ռազմական իշխա-

նությանը օժտեցինք, ապա նրան են ենթարկվում նաև այդ [պրովինցիաներում] գտնվող զինված ուժերը: Նա, որպես ռազմական ղեկավար, իրավունք ունի իր կողմից կարգադրություններ անելու նրանց, հոգ տանելու և ապահովելու նրանց մատակարարումը, քննելու նրանց թույլ տված ապօրինությունները, թույլ չտալու, որ զինվորները բռնական հպատակների վրա: Եթե ավելի ծանր հանցանք կատարվի, ապա նա [պետք է] լսի այդ քրեական գործը, եթե օրինազանցները զինվորականներ են: Նա օժտված է այն բոլոր լիազորություններով, ինչ որ ռազմական ղեկավարները: Ինչպես որ մենք ռազմական լիազորություններ տվեցինք Բսավրիայի, Պակատյան Փոյուզիայի կոմեսներին, նույնպես և Լիկաոնիայի, Պիսիդիայի և Թրակիայի պրետորներին, այնպես և նա ոչ միայն քաղաքացիական գործերում իշխանություն ունի, այլև ռազմական: Նա իրավասու է ն՛ գինվորական, և՛ քաղաքացիական անձնավորություններին կարգադրություններ կատարելու, որպես միասնական իշխանության կրող: Նրա հիմնական հոգսը պիտի լինի այն, որ պրովինցիաներում ոչ մի հանցագործություն տեղի չունենա, անհրաժեշտ պատիժը սահմանի [զանցանքների համար]: Նրա այդ իրավասությունը տարածվում է պրովինցիայի բոլոր անձնավորությունների վրա [հավասարապես], մասնավոր անձնավորություն է նա, զինվորական, թե պետական պաշտոնյա: Մենք ուզում ենք, որ մեր հպատակների մեջ մշտապես տիրի անդորրությունը, որպեսզի աջառությունը օրենքի հանդեպ արհամարանք չառաջացնի:

Վերջաբան

Այդպիսով քո գերազանցությունը թող ջանա այժմ և միշտ պահպանել այն, ինչ ներկայացրել ենք մենք՝ չորս Հայքերի կազմակերպման մասին կարգադրությամբ, մասնավորապես Երրորդ [Հայքի] մասին, որը և պատճառ դարձավ սույն սրբազան օրենքի հրապարակման, և ամեն ինչ անի, իր կողմից նույնիսկ հատուկ կարգադրություններ հրապարակելով, մեր սահմանած ամենամյա հարկերը հավաքելու համար»:

1. Տվյալ հրովարտակը հրապարակվել է Հուստինիանոսի գահակալության առաջին տարիներին (տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 135):

2. Խոսքը հայագրի գորավար Միտտասի (Ջեռա) մասին է:

3. Ըստ հերթականության, հայկական Հանձիթ, Անգեղ տուն, Հաշտեն, Փոքր Օռփք, Մեծ Օռփք և Բալահովիտ գավառներն են:

4. Հրապարակվել է 535 թ. հուլիսի 23–ին (տե՛ս Ն. Ադոնցի նշված աշխատությունը, էջ 184):

5. Հրովարտակում չի պահպանվել այն անձնավորության անունը, որին ուղղված է եղել այն: Ն. Ադոնցի կարծիքով, նա եղել է Արևելքի պրետորյան պրեֆեկտ Հովհաննեսը (տե՛ս ն. Ադոնցի նշված աշխատությունը, էջ 185):

6. Հուստինիանոսի տվյալ հրովարտակը որոշ դժգոհությունների տեղիք է տվել, դրա համար էլ Հուստինիանոսը հաջորդ տարին հրապարակել է մի նոր հրովարտակ, որի մեջ վերանայել է նախորդը:

7. Հրապարակվել է 536 թ. մարտի 18–ին (տե՛ս Ն. Ադոնցի նշված աշխատությունը, էջ 184):

8. 14-րդ ինդիկտիոնը սկսվում է 535 թ. սեպտեմբերից:

9. Հրապարակվել է 536 թ. մարտի 18–ին (տե՛ս Ն. Ադոնցի նշված աշխատությունը, էջ 184):

10. Հուստինիանոսը տվյալ ռեֆորմներով նկատի է ունեցել ո՛չ միայն վարչական նկատառումները, այլև՝ դատավարությունից ակնկալվող շահերը: Մինչև Հուստինիանոսը, տվյալ պրովինցիայի ղեկավարը իրականացնում էր նաև դատավարությունը: Հուստինիանոսի ռեֆորմով՝ մինչև 500 սոլիդ հայցագին ունեցող գործերի վերաբերյալ կառավարիչների որոշումները վերջնական էին (տե՛ս Ն. Ադոնցի նշված աշխատությունը, էջ 163 — 164):

11. Տե՛ս սույն էջի N 3 ծանոթագրությունը:

12. Օրդինար համարվող դատավորի վճիռը մինչև 300 սոլիդ հայցագին ունեցող գործերի մասին վերջնական էր (տե՛ս Ն. Ադոնցի նշված աշխատությունը էջ 164),

ԿԱՌՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գիրք III

Գլ. 1. Նախորդ գրքում ես խոսեցի այն մասին, թե ինչպես Հուստինիանոս կայսրը ամբողջություններով ապահովեց Արևելքը: Ձեռնարկելով պատմել հռոմեական պետության պարսկական սահմանների վրա նրա կառուցած ամբողջությունների մասին, ես նպատակահարմար գտա սկսել հայերից, որոնք բնակվում են Ամիդից մինչև մյուս Թեոդոսուպոլիսը՝ պարսիկների դիմաց ընկած շրջաններում: Նախքան [Հայաստանում] կատարված կառուցումների մասին խոսելը, ես կարևոր եմ համարում հիշատակել, թե ինչպես կայսրը նախկինում չափազանց անապահով վիճակում ապրող հայերին արժանացրեց այժմյան կայուն անվտանգության:

Նա այդտեղի բնակչությանը փրկեց ոչ այնքան շինարարությամբ, որքան այլ խնդիրներում իր ցույց տված հոգատարությամբ, որի մասին ես այստեղ մանրամասն կպատմեմ: Մկսենք քիչ հեռվից:

...Այն ժամանակ էր, որ պարթևական արքաներից մեկը, իր Արշակ անունով եղբորը հաստատեց Հայոց թագավոր, ինչպես այդ մասին հիշատակում է Հայոց պատմությունը¹: Ոչ ոք ահա չկարծի, որ Արշակունիները հայկական ծագում ունեն: Եվ այսպես [հայերի] և [պարթևների] միջև հինգ հարյուր տարվա ընթացքում խաղաղություն էր տիրում, որը պայմանավորված էր [իշխող հարստությունների] ազգակցական կապերի առկայությամբ: Հայոց թագավորը նստում էր Մեծ Հայք կոչված [երկրում], լինելով դեռ վաղուց հռոմեական կայսեր հպատակը: Որոշ ժամանակ անց Հայոց մի ինչ-որ [ուրիշ] Արշակ թագավոր² ունենում է երկու որդի, որոնց անուններն էին Տիգրան և Արշակ: Իր կյանքի վերջում նա կտակ թողեց, որի համաձայն երկու որդիներն էլ դառնում էին իշխանության ժառանգորդներ: Բայց նա պետությունը հավասար կերպով չբաժանեց նրանց միջև: Նա Տիգրանին թողեց քառապատիկ ավելի բաժին: Ահա հայր Արշակը, այս կերպ կարգադրելով թագավորության գործերը, վախճանվեց, իսկ որդի Արշակը, որին փոքր բաժին էր հասել, շատ զայրացած և դժգոհ, հարց բարձրացրեց հռոմայեցիների կայսեր առջև, հույս ունենալով բոլոր միջոցներով վերացնել եղբոր թագավորությունը և հոր անարդարացի որոշումը չեղյալ հայտարարել: Այն ժամանակ հռոմայեցիների վրա իշխում էր Արկադիոսի³ դեռ շատ մանկահասակ որդի Թեոդոսը: Տիգրանը, վախենալով կայսեր հաշվեհարդարից, իր թագավորության հետ միասին հանձնվեց պարսիկներին, գերադասելով ապրել Պարսկաստանում որպես մասնավոր անձնավորություն, քան թե եղբոր հետ արդարացի լուծել հարցը և միասին, արդար ու օրինավոր թագավորել հայոց վրա: Արշակն իր հերթին, ոչ պակաս երկյուղ զգալով պարսիկների և իր եղբոր ոտնձգություններից, որոշ պայմաններով, որոնց մասին ես խոսել եմ պատերազմների մասին գրքում⁴, իր թագավորությունը զիջեց Թեոդոս կայսրին: Եվ ահա որոշ ժամանակ Հայոց երկիրը դարձավ հռոմայեցիների և պարսիկների կովախնձոր և վերջիվերջո նրանք եկան համաձայնության, որ պարսիկները տիրեն Տիգրանի բաժնին, հռոմայեցիները՝ Արշակի: Երկու կողմերն էլ այդ հաստատեցին պայմանա-

գրով, որից հետո հռոմայեցիների կայսրը Հայոց իշխան էր նշանակում՝ երբ որ ցանկանար և ում որ ցանկանար: Այդ իշխանին անվանում էին, ինչպես և այժմ, Հայաստանի կոմես⁵:

Բայց որովհետև այդպիսի դեկավարությունը, զուրկ լինելով ռազմական ուժից, ի վիճակի չէր դիմադրելու թշնամիների հարձակումներին, և Հուստինիանոս կայսրն էլ համոզվեց, որ դրա պատճառով Հայաստանը մշտապես տակնուվրա է լինում ու, բացի դրանից, Բարբարոսների համար այն դյուրամատչելի է, ապա վերացրեց այդ իշխանությունը և հայերի վրա նշանակեց գորավար, թշնամուն դիմադրելու համար տալով նրան բավարար քանակությամբ զորք: Ահա նա այդպես տնօրինեց Մեծ Հայք կոչված [երկրի] գործերը: Ինչ վերաբերում է մյուս Հայքին, որը գտնվում է Եփրատ գետից այս կողմ և տարածվում է մինչև Ամիդ քաղաքը, այնտեղ իշխում էին հինգ հայ սատրապներ⁶, որոնց իշխանությունը ժառանգական էր և ցմահ: Նրանք հռոմայեցիների կայսրից ստանում էին միմիայն նշանակներ: Այդ նշանակների մասին արժե խոսել, քանի որ դրանք ոչ ոք չի տեսնելու այլևս: Դա բրոյա քղամիդ էր, սակայն ոչ թե ոչխարի բրդից, այլ ծովից հավաքված: Այդ բուրդը բուսնում է պիննոս կոչված ծովային կենդանիների վրա: Ծիրանիի այն մասը, որի վրա սովորաբար գցվում էր բեհեզը, ոսկուց էր: Քղամիդի վրա ամրացված էր լինում ոսկե ճարմանդ՝ մեջտեղում թանկագին քար: Այդ ճարմանդից ոսկե լայն շղթայով կախված էր երեք հակինթ: [Քղամիդից բացի] կար նաև մետաքսյա պատմուճան, ամենուրեք պաճուճված ոսկե զարդերով, որոնց պլումիա են անվանում, և մինչև ծունկը հասնող կարմիր կոշիկներ, որոնք սովորաբար հագնում են հռոմայեցիների և պարսից թագավորները:

Հռոմեական զորքը երբևիցե օգնություն չի ցուցաբերել ո՛չ Հայոց թագավորին, ո՛չ էլ սատրապներին: Պատերազմական գործերում նրանք ինքնուրույն էին: Որոշ ժամանակ անց, Ջենոնի թագավորության միջոցին, երբ Իլլոսն ու Լեոնտիոսը ապստամբություն բարձրացրին կայսեր դեմ⁷, սատրապներից մի քանիսը որոշեցին բացահայտ կերպով նրանց միանալ: Այդ էր պատճառը, որ երբ Ջենոն կայսրը ճնշեց Լեոնտիոսի և Իլլոսի [ապստամբությունը], մի շատ թույլ և աննշան իշխանություն ունեցող սատրապի՝ Բալաբիտենե կոչված երկրում թողեց նախկինի պես իշխել

միայն, իսկ մնացած բոլորին, զրկելով իշխանությունից, չտվեց այն նրանց
 ցեղակիցներին, այլ, ինչպես հռոմեական բոլոր մյուս իշխանություններում էր,
 դարձրեց ոչ ժառանգական՝ ըստ կայսեր ցանկության: Բայց նրանց իշխանության տակ
 եղած զորքը բաղկացած էր ոչ թե հռոմայեցիներից, այլ փոքրաքանակ հայերից, ինչ-
 պես ընդունված էր հնում, որի պատճառով էլ նրանք ի վիճակի չէին դիմադրել
 թշնամիների հարձակումներին: Իմանալով այդ, Հուստինիանոս կայսրն անմիջապես
 վերջ տվեց սատրապների իշխանությանն և այնտեղի ցեղերի վրա նշանակեց երկու,
 այսպես կոչված, դուքսերի: Նա նրանց տվեց հռոմեական մեծաքանակ զորք, որպեսզի
 պահպանեն հռոմեական սահմանները, իսկ նրանց համար կառուցեց հետևյալ
 ամրությունները:

Գլ. 2. Ես կսկսեմ Միջագետքի շրջաններից, որպեսզի իմ այս պատմությունը վերևում
 ասվածի շարունակությունը լինի: [Հուստինիանոսն] ահա հայկական ցեղերի վրա
 իշխող [երկու] իշխաններից դուքս կոչվածներից մեկին հաստատեց Մարտիրոսյուլիս
 կոչված քաղաքում⁸, իսկ մյուսին՝ մի ամրոցում, որն անվանում են Կիթարիզոն: Ես
 այժմ կբացատրեմ, թե հռոմեական պետության ո՛ր շրջանում են գտնվում այս
 վայրերը: Սոֆանենե կոչված Հայքում գտնվում է Մարտիրոսյուլիս անունով քաղաքը՝
 Նիմֆիոս գետի ափին, թշնամիներին ամենից մոտ վայրում, որովհետև այստեղ
 հռոմայեցիների և պարսիկների սահմանը Նիմֆիոն գետն է: Գետի մյուս ափին է
 գտնվում Արքսանենե երկիրը⁹, որ դեռ վաղուց հպատակ էր պարսիկներին: Այն
 պատճառով, որ [Մարտիրոսյուլիսը] հռոմայեցիների կողմից անուշադրության էր
 մատնված, նա շարունակ ենթակա էր բարբարոսների վտանգին: Օրինակ, երբ
 Անաստասիոսի թագավորության օրոք Պարսից արքա Կավադը ներխուժեց
 հռոմայեցիների երկիրը, նա զորքը տարավ Մարտիրոսյուլի վրայով, որովհետև նա
 գտնվում էր Ամիդից լավ քայլող մարդու համար մեկ օրվա ճանապարհից մի քիչ
 ավելի հեռավորության վրա: Նա քաղաքը գրավեց չափազանց հեշտությամբ,
 իմիջիայրոց, առանց պաշարելու, հարձակվելու կամ գրոհելու, այլ պարզապես
 ասելով, որ գալիս է, որովհետև այդտեղի բնակիչները, լավ գիտենալով, որ իրենք մի
 վայրկյան անգամ ի վիճակի չեն դիմանալ պաշարման (նրանք տեսել էին, որ մարերի
 զորքը արդեն մոտեցել է), Սոֆանենեի սատրապի սատ-

բապական հանդերձանքը կրողի՝ Թեոդորոսի հետ միասին անմիջապես գնացին Կավադի մոտ, հանձնելով նրան և՛ իրենց, և՛ Մարտիրոսյուլիսը, ինչպես նաև երկու տարվա պետական հարկերը: Կավադը այդ բանից գոհ, ձեռք չտվեց ո՛չ քաղաքին, ո՛չ էլ [շրշակա] երկրին՝ որպես պարսից իշխանության պատկանող, բնակիչներին էլ ոչ մի վնաս չհասցրեց, ոչ մի ավարառություն չարեց, քաղաքում ոչ մի փոփոխություն չմտցրեց, այլ նույն Թեոդորոսին նշանակեց սատրապ և որպես երախտագիտության ապացույց՝ նրան տվեց իշխանության նշանակներ, որպեսզի պահպանի պարսից երկիրը: Այնուհետև նա զորքը առաջ տանելով, պաշարեց ու գրավեց Ամիդը և վերադարձավ պարսից երկիրը: Այդ մասին ես պատերազմների մասին գրքում ասել եմ¹⁰: Անաստասիոս կայսրը, լավ գիտենալով, որ անհնարին էր փրկել ոչ մի ամրություն չունեցող Մարտիրոսյուլիսը թշնամիների հարձակումներից, բոլորովին չզայրացավ Թեոդորոսի և սոֆանենեցիների վրա, այլ շատ շնորհակալություն հայտնեց նրանց այդ նախաձեռնության համար: Մարտիրոսյուլիսի պարսպի հաստատությունը մոտ չորս ոտնաչափ էր, իսկ բարձրությունը՝ մինչև քսան, այնպես որ թշնամիները կարող էին այն գրավել ոչ միայն գրոհով, կամ մեքենաների օգնությամբ, այլ պարզապես շատ հեշտությամբ նրա վրայից ներս ցատկելով:

Այդ պատճառով Հուստինիանոս կայսրը մտածեց հետևյալը: Պարսպից դուրս հիմքեր փորեց և կառուցեց մի այլ պարիսպ՝ չորս ոտնաչափ հաստությամբ, երկու պատերի արանքում թողնելով նույնպես չորս ոտնաչափ լայնությամբ տարածություն: Այդ [նոր] պարիսպը ևս նա բարձրացրեց քսան ոտնաչափ և այնպես արեց, որ բոլոր չափերով այն համընկնի նախկին պարսպին: Դրանից հետո նա այդ երկու պատերի միջև եղած տարածությունը լցրեց քարերով և կրաշաղախով և այդպիսով ստացվեց տասներկու ոտնաչափ լայնությամբ մի կառույց: Դրա վրա մոտավորապես նույն հաստության պարիսպ բարձրացրեց և դարձրեց նախկինի կրկնապատիկը: Բացի դրանից, նա քաղաքի համար կառուցեց ամուր նախապարիսպ, մի խոսքով, այն բոլորը, ինչ անհրաժեշտ է քաղաքի ամրությունների պաշտպանության համար:

Գլ. 5. Մարտիրոսյուլիսից արևմուտք գտնվում է Ֆեյսոն անունով վայրը, նույնպես Սոֆանենե կոչվող Հայքում, Մարտիրոսյուլ-

սից մեկ օրվա ճանապարհից մի քիչ պակաս հեռավորության վրա: Այս վայրից այն կողմ, մոտ ութ մղոն հեռավորության վրա բարձրաբերձ և բոլորովին անանցանելի լեռներն իրար միանալով, կազմում են երկու՝ իրար շատ մոտ գտնվող լեռնանցքներ, որոնց սովորաբար կոչում են կլեյսուրներ: Պերսարմենիայից Մոֆանենե գնացողների համար, որտեղից էլ նրանք գնան՝ պարսկական սահմաններից, թե Կիթարիզոն ամրոցի վրայով, պետք է անցնեն միայն այդ երկու լեռնանցքներից: Տեղացիք [լեռնանցքներից] մեկն անվանում են Բլլիբիսոս, իսկ մյուսը՝ Սաֆիսաս: Թշնամիներին այս ճանապարհից զրկելու համար, այս վայրերը կարոտ էին առավել ապահովության և հոգատարության, ընդհակառակը, անցյալում մարդիկ անպաշտպան էին թողել դրանք: Հուստինիանոս կայսրը և՛ Ֆեյսոնում, և՛ լեռնանցքներում նշանավոր և անառիկ ամրություններ կառուցեց, կայազոր հաստատեց և այդպիսով երկիրը բարբարոսների համար միանգամայն անմատչելի դարձրեց: Ահա այն, ինչ կատարեց Հուստինիանոս կայսրը Մոֆանենե երկրում:

[Հուստինիանոսն այնուհետև] Կիթարիզոն վայրում, որը գտնվում է Ասթիանենե կոչված [երկրում], բարձրադիր տեղում, հսկայական, միանգամայն անառիկ և բոլորովին նոր ամրոց կառուցեց: Նա մշտապես ջուր բերեց, բնակիչներին ամեն ինչով ապահովեց և, ինչպես արդեն ասել եմ, մյուս դուքսին բավական մեծ կայազորով հաստատեց այստեղ: Այդ ձևով ահա նա ապահովեց հայկական ցեղերի անվտանգությունը:

Կիթարիզոնի, Թեոդոսուպոլսի և Երկրորդ Հայքի մեջտեղում գտնվում է Խորդանե երկիրը¹¹, որի տարածությունը մոտ երեք օրվա ճանապարհ է: Նա պարսիկների հետ ոչ մի սահմանագիծ չունի՝ լիճ, գետի հոսանք, կամ լեռնանցք: Նրանց սահմաններն այստեղ խառնիխուռն են, այնպես որ, բնակիչները, որոնք կա՛մ հռոմայեցիներին, կա՛մ էլ պարսիկներին են հպատակ, մեկը մյուսից որևէ ոսնձգության մասին կասկածելու ոչ մի վախ չունեն: Ընդհակառակը, նրանք իրար միջև խնամիական կապեր են հաստատում, առնտուր անում և միասին երկրագործությամբ զբաղվում: Իսկ այն դեպքում, երբ թագավորի հրամանով որևէ կողմի զորահրամանատարները զորքով հարձակվեն մյուս կողմի վրա, հարևաններին միշտ գտնում են անպաշտպան, որովհետև իրար շատ

մոտ գտնվող անչափ մարդաշատ բնակավայրերը դեռ հնուց ոչ մի ամրություն չունեին: Այդ էր պատճառը, որ Պարսից արքայի համար հռոմեական սահմաններն այստեղից անցնելը շատ դյուրին ու հեշտ գործ էր, մինչև որ Հուստինիանոս կայսրը այս հարցը լուծեց հետևյալ կերպ: Այդ երկրի մեջտեղում գտնվում է Արտալեսոն անունով բնակավայրը, որն ամրագույն պարսպով շրջապատելով, դարձրեց անենասնառիկ ամրոց, այնտեղ հաստատեց կայագոր մշտական զորահրամանատարի գլխավորությամբ, որին հռոմայեցիները լատիներեն լեզվով անվանում են դուքս: Ահա այսպես [Հուստինիանոսը] պարսպապատեց ամբողջ այդ հեռաստանը:

Գլ. 4. Կայսրն այսպիսի գործունեություն ծավալեց այնտեղ: Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, թե ինչ արեց նա մյուս Հայաստանում: Սատալա քաղաքն¹² անցյալում քիչ հույսեր էր ներշնչում, որովհետև գտնվում էր թշնամու երկրին մոտիկ և հարթավայրում, նրան շրջապատող բազմաթիվ բլուրների ստորոտում: Այդ պատճառով նա կարիք ուներ հզոր պարիսպների՝ ընդդեմ թշնամու հարձակումների: Հակառակ այդպիսի տեղանքին, պարիսպներն էլ խախուտ էին, որովհետև կառուցվել էին սխալ սկզբունքով, առանց անհրաժեշտ ջանքերի և բացի դրանից երկար ժամանակից ամենուրեք ճեղքեր էին տվել: Կայսրը ամբողջությամբ քանդեց (պարիսպը) և նորը կառուցեց, այնքան բարձր, որ կարծես գերազանցում է շրջակա բլուրների բարձրությանը և այնքան լայն, որ կարողանա անվնաս կրել այդպիսի մեծ բարձրությունը: Նրա շուրջը կառուցելով նաև ամուր նախապարիսպ, ապշեցրեց թշնամիներին: Նա Սատալայից ոչ շատ հեռու մի չափազանց հզոր ամրոց կառուցեց Օսրոենե կոչված վայրում:

Այդ նույն երկրում, ուղղաբերձ բլրի գագաթին գտնվում է հնում կառուցված մի ամրոց, որը հռոմայեցի զորավար Պոմպեոսը, գրավելով և պատերազմով տիրանալով երկրին, շատ ամրացրեց և անվանեց Կոլոնիա: Մա նս, որ այդքան երկար ժամանակ ավերակ էր, Հուստինիանոս կայսրը վերականգնեց ամբողջ հզորությամբ, տեղացի բնակչությանը տվեց անհամար դրամ՝ ազարակներում ամենուրեք նոր ամրություններ կառուցելու, կամ էլ խախտվածները վերանորոգելու նպատակով: Այդպիսով գրեթե բոլոր ամրությունները, որոնք այստեղ են գտնվում, Հուստինիանոս կայսեր

գործն են: Նա այնտեղ կառուցեց նաև ամրոցներ՝ Բայբերդոն կոչվածը¹³ և Արեւոնը: Նա խախտված կուսիորմունը վերականգնեց, ինչպես նաև Լյուտարարիզոնը, իսկ Գերմանոսի Ֆուսատոն կոչված վայրում կառուցեց նոր ամրոց: Հայաստանի Մեքաստիա¹⁴ և Նիկոպոլիս¹⁵ քաղաքների պարիսպները, որոնք երկար ժամանակից խախտված լինելով՝ փլվելու վրա էին, նա վերականգնեց և նորոգեց: Այդ բոլորից բացի, նա այնտեղ կառուցեց եկեղեցիներ և վանքեր. Թեոդոսուպոլսում Աստվածածնի տաճար կառուցեց, իսկ Պետրիոս կոչված տեղում, ինչպես նաև Կուկարիզոնում¹⁶ վերանորոգեց վանքերը: Նիկոպոլսում նա կառուցեց Քառասունհինգ Սրբոց վանքը, իսկ Բիզանայում¹⁷ Գևորգ Վկայի սրբարանը: Թեոդոսուպոլսի մոտակայքում վերանորոգեց Քառասուն Սարտիրոսաց վանքը:

Հնում Փոքր Հայք կոչված [երկրում], Եփրատ գետից ոչ շատ հեռու, գտնվում էր մի վայր, ուր հաստատվել էր հռոմեական զորագունդ: Վայրը կոչվում էր Մելիտենե¹⁸, իսկ զորագունդը՝ լեգեոն: Հռոմայեցիները հնում այստեղ ցածրադիր վայրում կառուցել էին քառակուսի ամրություն, որը զինվորների համար բավականաչափ զորանոցներ ուներ: Նրանք այնտեղ էին պահում նաև իրենց դրոշները: Այնուհետև հռոմայեցիների կայսր Տրայանոսի որոշմամբ վայրը ստացավ քաղաքի իրավունք և դարձավ շրջանի մայրաքաղաքը: Ժամանակի ընթացքում Մելիտենե քաղաքը մեծացավ և մարդաշատ դարձավ: Եվ երբ ամրությունից ներս այլևս տեղ չմնաց բնակվելու (ինչպես ես ասացի, տարածությունը շատ փոքր էր), հաստատվեցին [քաղաքի] շրջակայքում, ուր և եկեղեցիներ, վարչական շենքեր, հրապարակ, խանութներ կառուցեցին, սյունաշարքեր, բաղանիքներ, թատրոններ, [անցկացրին] քաղաքային փողոցներ և ինչ որ անհրաժեշտ է մի մեծ քաղաք զարդարելու համար: Բայց դրա հետևանքով Մելիտենեի մեծ մասը քաղաքի սահմաններից դուրս եկավ: Անաստասիոս կայսրը ձեռնարկեց ամբողջ քաղաքի պարսպապատումը, սակայն նա իր ծրագիրը չիրականացրած մահացավ: Հուստինիանոս կայսրն ամեն կողմից պարիսպներով շրջապատելով այն, Մելիտենեն դարձրեց Հայոց հզոր ամրություն և զարդ:

Գլ. 5. Ահա այդ կատարեց [Հուստինիանոսը] Եփրատ գետի աջ ափին գտնվող Հայաստանում: Այժմ ես կպատմեմ, թե ինչ

կատարեց նա Մեծ Հայքում: Երբ հռոմայեցիների կայսր Թետոդոսը ստացավ Արշակի տերությունը, որի մասին ես քիչ առաջ պատմեցի¹⁹, բլուրներից մեկի վրա ամրոց կառուցեց, որը սակայն մատչելի էր թշնամիներին, և այն Թետոդոսուպոլիս անվանեց: Պարսից արքա Կավադը, երբ ուղիղ Ամիդի վրա էր շարժվում, հարձակվեց և գրավեց այն: Հռոմայեցիների կայսր Անաստասիոսը մի քիչ անց այստեղ քաղաք կառուցեց՝ պարսպի մեջ առնելով այն բլուրը, որի վրա էր գտնվում Թետոդոսի ամրոցը: Նա քաղաքին տվեց իր անունը, բայց, այնուամենայնիվ, նրան չհաջողվեց ջնջել քաղաքի հիմնադրի Թետոդոսի անունը, որովհետև թեև մարդիկ կողմնակից են անընդհատ վերափոխել ընդհանուրի կողմից ընդունվածը, սակայն նախկին անուններից դժվար են հրաժարվում: Թետոդոսուպոլիս պարսպը բավական սովոր էր, բայց բարձրությունը չէր համապատասխանում այդ սովորությանը: Նրա բարձրությունը մոտավորապես երեսուն ոտնաչափի էր հասնում և գրոհող թշնամիների համար, մասնավորապես պարսիկների, այն շատ դյուրամատչելի էր: Նա մատչելի էր նաև այն պատճառով, որ պաշտպանության համար չունեի ոչ նախապարիսպ, ոչ էլ խրամ: Բացի այդ, քաղաքին մոտիկ կար մի բարձունք, որը պարսպի վրա էր կախված: Հուստինիանոս կայսրը դրա առաջն առավ հետևյալ կերպ. նախ և առաջ նրա շուրջը շատ խոր խրամ փորեց: Դրանից հետո նշված բարձունքը հարթեց և վերածեց անանցանելի և անելանելի փապարների: Որպեսզի պարսպը շատ բարձր լինի և միանգամայն անառիկ, նա վարվեց այնպես, ինչպես Դարա քաղաքում: Պարսպի ատամնաշարերը նա սեղմեց իրար, ատամների միջև թողնելով այնքան տարածություն միայն, որ բավական լինեի այնտեղից հարվածել պաշարողներին, ապա նրանց վրա պարսպի ամբողջ երկարությամբ քարից եմբուրն կառուցեց, որի վրա վարպետորեն տեղադրեց այլ ատամնաշար: Այնուհետև [պարսպը] շրջապատեց նախապարիսպով, որի յուրաքանչյուր աշտարակը մի-մի բերդ էր, և ամբողջ ամրությունը շատ նման էր Դարա քաղաքի [ամրությանը]: Նա այնտեղ հաստատեց բոլոր զինված ուժերը և Հայքերի²⁰ գորավարին, ու այնպես արեց, որ հայերը լինեն ավելի հզոր և այլևս չսարսափեն պարսկական հարձակումներից:

1. Պրոկոպիոսի ակնարկած «Հայոց պատմությունը», ուսումնասիրողների մեծամասնության կարծիքով, Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունն» է: Պրոկոպիոսը և մի քանի այլ մատենագիրներ Արշակունիների նախահայրն են համարում պարթևների թագավորի եղբայր Արշակին: ՀՄՄՀ ԳԱ թղթակից անդամ Գ. Մարգսյանը, սակայն, հնարավոր չի համարում, որ Պրոկոպիոսը տվյալ ցուցումը

վերցրած լինի Խորենացուց կամ Անանունից: (Տե՛ս Գ. Սարգսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1966, էջ 127):

2. Նկատի ունի Արշակ III–ին, որի ժամանակ՝ 387 թ. տեղի ունեցավ Հայաստանի առաջին բաժանումը:

3. Խոսքը Թեոդոս Մեծի որդի Արկադիոսի մասին է, որը թագավորել է 395—408 թվականներին:

4. Տես «Պարսկական պատերազմի մասին», գիրք Բ, գլ. 3:

5. Հայաստանի կոմենտերի նստավայրը Թեոդոսուպոլիս քաղաքն է եղել:

6. Պրոկոպիոսը սատրապություն ասելով՝ նկատի ունի Հարավային Հայաստանի վեց ինքնավար նախարարությունները:

7. Իլյուսի և Լեոնտիոսի գլխավորած այդ ապստամբությունը Ջենոն կայսեր դեմ տեղի է ունեցել 484 թվականին:

8. Մարտիրոպոլիս— հայ մատենագրության մեջ հիշված Մարտիրոսաց քաղաքն է, գտնվում էր Նիմֆիոս (Բաթման–սու) գետի ափին:

9. Արքսանենե — Հայոց Ադան կամ Արզն գավառն է:

10. Տե՛ս «Պարսկական պատերազմների մասին», գիրք Ա, գլ. 9:

11. Խորզանե — Խորձյան գավառն է:

12. Մատալա (Մատաղ) — Առաջին Հայքի խոշոր քաղաքն էր, Հուստինիանոսի ռեֆորմից հետո մտավ ներքնագույն Հայքի սահմանի մեջ:

13. Բայրերդոն — Բաբերդն է:

14. Սեբաստիա — ժամանակակից Սվազ քաղաքն է:

15. Նիկոպոլիս — ներկայիս Շապին Գարահիսարն է:

16. Կուկարիզոն — գտնվել է Կարինի մոտ:

17. Բիզանյան հայկական մատենագրության մեջ հիշվում է Վժան ձևով:

18. Մելիտենե — ներկայիս Մալաթիան է:

19. Տե՛ս «Կառուցումների մասին», գիրք Գ, գլ. 1:

20. Նկատի ունի I, II, III և IV Հայքերը:

ՊՐՈԿՈՂՐՈՍ ԿԵՄԱՐԱՑԻՆ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ
ՀԱԿԱԲՅՈՒԶԱՆՂԱԿԱՆ ԱՊՍԱՍԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

II. 3. Այդ միջոցին մի ուրիշ բան էլ պատահեց: Տարանգիռնը¹ հռոմայեցիներին
հանձնող Սիմեոնը², պատերազմի թեժ պահին համոզում է Հուստինիանոս կայսրին՝
հայ մարդկանց պատ-

կանող գյուղերն իրեն նվիրել: Նա տիրանում է այդ գյուղերին, բայց հետո զոհ դառնում դրանց նախկին տերերի դավադրությանը: Ուճրագործության կազմակերպիչները փախչում են Պարսից երկիրը: Նրանք երկու եղբայրներ էին՝ Պերոզի որդիները: Կայսրն իմանալով այդ գյուղերը տալիս է Միմեոնի եղբորորդի Համագասպին և նրան նշանակում Հայոց իշխան: Որոշ ժամանակ անց Հուստինիանոս կայսեր մտերիմ մարդկանցից մեկը Ակակիոս անունով, Համագասպին զրպարտում է, մեղադրելով Հայաստանում չարագործություններ կատարելու և Թեոդոսուպոլիսն ու այլ քաղաքներ պարսիկներին հանձնելու մտադրության մեջ: Դրանից հետո Ակակիոսը կայսեր համաձայնությամբ նենգորեն սպանում է Համագասպին և կայսրից ստանում Հայոց իշխանությունը: Նա ի բնե նենգ լինելով հնարավորություն ստացավ կատարել ինչ որ իր հոգին էր ցանկանում, և իր հպատակների համար ամենադաժան մարդը դարձավ. նա առանց որևէ պատճառի հափշտակում էր մարդկանց ունեցվածքը: Նա հայերի վրա չորս կենտինար հարկ դրեց, մի բան, որ երբեք չէր եղել: Բայց հայերը, ի վիճակի չլինելով տանել Ակակիոսին, համաձայնության եկան ու սպանեցին նրան և փախչելով ապաստան գտան Ֆարանգիոնում:

Այդ պատճառով Բյուզանդիոնից կայսրը նրանց դեմ ուղարկեց Միտտասին³. հռոմայեցիների և պարսիկների միջև հաշտության պայմաններում Միտտասը [Բյուզանդիոնում] էր ապրում: Երբ նա Հայաստան եկավ, սկզբում ցանկություն ցույց չէր տալիս պատերազմելու [հայերի դեմ], այլ ուզում էր հորդորել նրանց վերադառնալու իրենց երկիրը, խոստանալով համոզել կայսրին վերացնելու նոր հարկի գանձումը: Սակայն, որովհետև կայսրը, դրդված Ադոլիոսի՝ Ակակիոսի որդու ոտնձգություններից, շատ էր վատաբանում և պախարակում Միտտասին՝ դանդաղկոտության համար, վերջինս անմիջապես պատրաստվում էր ընդհարվելու [հայերի հետ]: Նախ և առաջ փորձեց մեծ գումար խոստանալով կաշառել [հայերից] ոմանց և իրեն դաշնակից դարձնել, որպեսզի կարողանա ավելի հեշտությամբ հաղթել մնացածներին: Նրան էր ուզում հարել մեծ և բազմամարդ Ասպետյանների տոհմը⁴, որ մարդ ուղարկեց Միտտասի մոտ, խնդրելով գրավոր հավաստիացում, որ եթե իրենք, Ասպետյանները, այդ գործի ժամանակ լքեն իրենց ցեղակիցներին և անցնեն հռոմայեցիների կողմը, ոչ մի պա-

տիժ չեն կրելու վերջիններին կողմից և պիտի շարունակեն տիրել իրենց ունեցվածքին: [Միտտասն] ուրախությամբ այդ մասին գրեց մի փոքր գրություն, տվեց նրանց պահանջած հավաստիացումը և կնքելով գրությունը, ուղարկեց նրանց: Նա համոզված էր, որ [Ասպետյանների] օգնությամբ կկարողանա առանց պատերազմի հաղթել, և ամբողջ գորքով շարժվեց Օյնքալակոն վայրի վրա, որտեղ ճամբարել էին հայերը: Մակայն գրությունն ստացողները, պատահամբ ուրիշ ճանապարհով գնացին և չկարողացան հանդիպել Ասպետյաններին: Այդ միջոցին հռոմեական բանակի մի զորամաս հանդիպեց [Ասպետյանների] մի փոքր խմբի և ձեռք բերված համաձայնությանն անտեղյակ, կոտորեց նրանց որպես թշնամիներին: Միտտասն էլ մի քարայրում գերի վերցրեց նրանց երեխաներին ու կանանց և սպանեց, կամ այն պատճառով, որ չիմացավ թե ովքեր են նրանք, կամ էլ որովհետև զայրացել էր Ասպետյանների դեմ, որ հակառակ համաձայնության, չէին անցնում իր կողմը:

[Ասպետյանները], զայրացած, մյուս բոլոր [հայերի] հետ միասին պատրաստվեցին մարտի: Որովհետև երկու կողմերն էլ գտնվում էին դժվարանցանելի և զանազան տեղանքում, իրար դեմ չէին կռվում մի տեղում կենտրոնացած, այլ ցրված լեռների ստորոտներում և ձորերում: Այնպես պատահեց, որ հայերի մի փոքրաթիվ խումբ և Միտտասը իր գորքի մի փոքր մասով հայտնվեցին իրար շատ մոտիկ: Նրանց բաժանում էր մի ձոր: Երկու հակառակորդներն էլ հեծյալ էին: Միտտասը փոքրաթիվ մարդկանցով անցավ ձորը և շարժվեց հակառակորդների վրա, իսկ հայերը նահանջելով կանգ առան: Միտտասն այլևս չէր հավաժում նրանց և կանգ էր առել: Հանկարծ հռոմայեցի զինվորներից մեկը, ծագումով էրուլոս, որը հավաժում էր թշնամիներին, զայրացած ետ վերադարձավ: Միտտասն այդ ժամանակ գետնի մեջ էր խրել իր նիզակը, էրուլոսի ձին մեծ թափով ընկավ նիզակի վրա և ջարդեց այն. դա անչափ տխրեցրեց զորավարին: Մի հայ ճանաչեց նրան և հայտնեց մյուսներին, թե սա հենց ինքը՝ Միտտասն է: Նրա գլխին սաղավարտ չկար, իր գորքն էլ փոքրաթիվ էր, և դա հնարավորություն տվեց, որ թշնամին իրեն ճանաչի: Միտտասը, երբ լսեց հայի ասածը, քաշեց թուրը (իր նիզակը, ինչպես ասացինք, ջարդված ընկած էր դետոնին) և որոշեց անմիջապես անցնել ձորը:

Թշնամիները մեծ արագությամբ շարժվեցին նրա վրա) և մեկը ձորում հասնելով նրան, թրի շեղ հարվածով վերք հասցրեց գլխին, ու թեև գանգի կաշին լրիվ տարավ, բայց մետաղը չդիպավ ոսկորին: Միտտասը նախկինից ավելի թափով առաջ նետվեց, սակայն Հովհաննեսի որդի Արտավան Արշակունի⁶ թիկունքից հարձակվելով՝ հարվածեց նիզակով ու սպանեց նրան: Ահա այսպես անփառունակ վախճան ունեցավ Միտտասը, վախճան, որին արժանի չէր առաքինի և թշնամիների հանդեպ [քաջություն] ցուցաբերած մի մարդ: Նա շատ գեղեցիկ էր, քաջ կովոդ, լավագույն զորավար, ոչնչով չզիջող իր ժամանակի [զորավարներին]: Ոմանք պատմում են, որ Միտտասին սպանողը ոչ թե Արտավանն էր, այլ Սուլմոնը՝ հայերի մեջ բուլբոլի անհայտ մի մարդ:

Միտտասի վախճանվելուց հետո կայսրը Բուզեսին հրամայեց արշավել հայերի վրա: Վերջինս, երբ տեղ հասավ, [հայերին] նամակ ուղարկեց, որով խոստանում էր նրանց հաշտեցնել կայսեր հետ և այդ կապակցությամբ առաջարկում էր, որ մեծամեծներից մարդիկ գան իր մոտ բանակցություններ վարելու: Սակայն [հայերը] Բուզեսին հավատալու ոչ հիմքեր ունեին, ոչ էլ նրա խոսքերին ականջ դնելու ցանկություն: Բուզեսը մի մտիկ ընկեր ուներ՝ [ծագում ու] Արշակունի, անունը Հովհաննես, որը Արտավանի հայրն էր: Վերջինս, հույս դնելով Բուզեսի հետ ունեցած բարեկամության վրա, իր փեսա Վասակի և մի քանիսի հետ եկավ նրա մոտ: Նրանք հասան և ապաստանեցին մի վայրում, որտեղ հաջորդ օրը պետք է հանդիպեին Բուզեսի հետ, բայց զգացին, որ հռոմեական զորքերը շրջապատել են իրենց: Հովհաննեսի փեսա Վասակը շատ էր աղաչում Հովհաննեսին փախուստի դիմել, բայց երբ չհաջողվեց համոզել, մենակ թողնելով նրան, հռոմայեցիներից գաղտնի, մնացածների հետ նույն ճանապարհով վերադարձավ: Այսպիսով Բուզեսը միայն Հովհաննեսին գտավ և սպանեց, որից հետո հայերը հռոմայեցիների հետ համաձայնության գալու բոլոր հույսերը կտրեցին, ի վիճակի չլինելով պատերազմում պարտության մատնել կայսրին, գործունյա Վասակի գլխավորությամբ նրանք գնացին Պարսից արքայի մոտ:

1. Ֆարանգիոն — ոսկու հանք է, որը գտնվում է Ղազանի լեռնաշղթայի արևմտյան փեշերին՝ Ճորոխ գետի ակունքների մոտ:

2. Միմեոնը սկզբում Ֆարանգիոնի տնօրենն էր և ենթարկվում էր պարս-

կական արքունիքին, սակայն հետագայում, երբ սրվեցին պարսկա-բյուզանդական հարաբերությունները, նա տեղափոխվեց Բյուզանդիա և ծառայության մտավ այնտեղ: Այս մասին Ն. Ադոնցն ունի առանձին ուսումնասիրություն «Հայաստանի ոսկեհանքը» վերնագրով (տե՛ս «Պատմական ուսումնասիրություններ», էջ 206—222):

5. Միտտասը Բյուզանդիայի աչքի ընկնող գորավարներից էր, ազգությամբ Հայ: Ադոնցը կարծում է, որ Միտտասը նրա երկրորդ անունն է. նախկին անունը եղել է Ուրսիկոս: Միտտասը ինամիական կապեր է ունեցել Հուստինիանոսի ընտանիքի հետ:

4. Ուսումնասիրողներից ոմանք, Ասպետյանների անվան տակ ուզում են տեսնել Աբեղյանների տոհմը, սակայն Հ. Բարթիկյանը, նկատի ունենալով, որ այդ տոհմի ավագը հիշվում է որպես «ասպետ», հավանական է համարում, որ այն լինի Բագրատունիների տոհմը:

5. Արտավան Արշակունու մասին ուշագրավ ուսումնասիրություն ունի Ն. Ադոնցը՝ «Արտավան Արշակունի» վերնագրով (տե՛ս «Պատմական ուսումնասիրություններ», էջ 297 — 319):

ՊՐՈՎՈՊԻՈՍԸ ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՓՈՐՁԻ ՄԱՍԻՆ՝ ՄՊԱՆԵԼՈՒ
ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍՐԻՆ

ԳՈԹԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

III, 32, Ահա այսպիսին էին կայսեր փոխհարաբերությունները Արտավանի ու Գերմանոսի հետ: Բյուզանդիոնում էր գտնվում Արտավանի ազգակիցներից հայազգի ոմն Արշակ Արշակունի: Սա փոքր առաջ ձեռքակալվել էր պետության դեմ ոտնձգություններ կատարելու, նաև բացահայտված դավաճանության՝ Պարսից արքա Խոսրովի օգտին՝ հռոմայեցիների դեմ խռովություն բարձրացնելու փորձի համար: Կայսրը առանձնապես չպատուհասեց նրան, միայն գանակոծության ենթարկեց, այն էլ ոչ խիստ, և ուղտի վրա ման ածեց քաղաքով մեկ, բայց մարմնական վնաս հասցրեց նրան, ոչ էլ ձեռք տվեց նրա ունեցվածքին, դեռ ավելին, չաքտրեց նույնիսկ: Հակառակ դրան, Արշակը, կատարվածից դժգոհ, սկսեց դավադրություններ կազմակերպել Հուստինիանոսի և պետության դեմ: Երբ տեսավ, որ իր ազգական Արտավանը ևս իր պես վիրավորված է, սկսեց ավելի զրգռել նրան, գիշեր-ցերեկ հանգիստ չտալ ու

պախարակել, անվանելով քաջ մարդ և միաժամանակ ձվատ. նա քաջ էր՝ ի
ղծբախտություն ուրիշների, երբ բռնատիրությունը ճնշեց և առանց պատճառի բռնեց
ու սե-

փական ձեռքով սպանեց իր ընկեր և սեղանակից Գոնթարիսին: Իսկ այժմ, երբ իր հայրենիքը ամուր կապանքների մեջ է առնված, նրա վրա են դրված անօրինակ ծանր հարկեր, երբ իր հայրը սպանվել է, հակառակ նրան տրված երաշխիքների, երբ ամբողջ իր հարազատ [ժողովուրդը] ստրկացված և ցրված է ամբողջ հռոմեական երկրով մեկ, ինքը վախեցած ու անգործ նստած է: Նման պայմաններում Արտավանը իրեն բավարարված է զգում, որովհետև ինքը հռոմայեցիների գորավար է և հյուպատոս է կոչվում: «Դու,— ասաց նա,— լինելով իմ ազգակիցը, բոլորովին չես մտնում իմ դրության մեջ. ես անչափ մեծ դժբախտությունների հանդիպեցի: Սակայն խղճում եմ քեզ երկու կնոջ հետ ունեցած քո անհաջողության համար, և այն կնոջ համար, որից դու հակառակի պես զրկվեցիր, և նրա համար, որի հետ ստիպվեցիր կենակցել: Մի քիչ խելք ունեցողի համար ծայրահեղ անմտություն է Հուստինիանոսին առանց զլանալու և որևէ վախի սպանելուց հրաժարվելը: Նա, առանց պահապանների, զառամյալ հոգևորականների հետ շարունակ, մինչև ուշ գիշեր նստած է ինչ-որ ժողովարանում, խորհրդածելով քրիստոնեական դոգմաների շուրջը: Նույնիսկ Հուստինիանոսի ազգականներից ոչ ոք այդ բանը չի ժխտի: Նրանցից ամենահզորը Գերմանոսն է, որը, կարծում եմ, հաճույքով կմիանա քեզ իր երիտասարդ որդիների հետ: Նրանց տարիքից բխող ավյունը և ունեցած զայրույթը նրա դեմ, հույս ունեմ, որ ինքնաբերաբար մասնակից կդարձնեն նրանց [այս] գործին, որովհետև [Հուստինիանոսը] այնքան է վիրավորել, վնաս պատճառել նրանց, որքան ո՛չ մեզ և ո՛չ էլ հայերից որևէ մեկին»: Ահա այսպիսի խոսքերով Արշակը անդադար խելքահան էր անում Արտավանին և, երբ տեսավ, որ սա տեղի տվեց, նույն գործով դիմեց մի այլ պարսկահայի՝² Խանարանգես անունով: Այս Խանարանգեսը երիտասարդ էր, գեղեցիկ կազմվածքով, բայց շատ թեթևամիտ և չափից ավելի տհաս:

Ահա՛, երբ Արշակը համաձայնության եկավ Արտավանի հետ, հեռացավ, խոստանալով գործին մասնակից դարձնել Գերմանոսին և նրա որդիներին: Գերմանոսի որդիներից ավագը՝ Հուստինոսը, թեև երիտասարդ էր և նրա աղվամազը դեռ նոր էր բուսնում, բայց կարող էր և շատ գործունյա: Նա քիչ առաջ արժանացել էր հյուպատոսի աստիճանին: Արշակը, գնալով նրա մոտ, ա—

ասց, որ ցանկանում է գաղտնի հանդիպել նրան որևէ մի եկեղեցում: Երբ երկուսն էլ մտան եկեղեցի, Արշակը նախ պահանջեց Հուստինոսից երդվել, որ իրենց խոսակցության մասին բացի իր հորից ոչ մեկին բան չի ասելու: Երբ նա երդվեց, [Արշակը] պախարակեց նրան, որ կայսեր մերձավորագույն ազգականը լինելով, հանգիստ նայում է, թե ինչպես երկրի իշխանությունն անցնում է շուկայի, անարժան ու կոպիտ մարդկանց ձեռքը, և ինքը լինելով այսպիսին՝ համաձայնվում է, որ պետության գործերը վարեն հասարակ ծագում ունեցող մարդիկ, նա ասաց, որ [կայսրը] արհամարհում է ո՛չ միայն նրան, այլև նրա հորը, անչափ առաքինի մարդու, որ իր եղբորը՝ Հուստինիանոսին շարքային քաղաքացիների վիճակում է թողել, նույնիսկ հորեղբոր հարստությունը չկարողացավ ժառանգել, թեև Բորայիդեսի ցանկությամբ ինքն էր ժառանգելու այն, բայց հետագայում անտեղի գրկվեց նրա մեծ մասից, հակառակ այդ բոլորին, իրենք դեռ քաշելիք ունեն, երբ Բելիսարիոսը շուտով Իտալիայից վերադառնա, քանզի լուր էր ստացվել, որ նա արդեն Բյլիբիայում է գտնվում: Արշակն այս ասելով, հորդորում էր երիտասարդին մասնակցելու դավադրության ընդդեմ կայսեր, միաժամանակ հայտնելով նրան իր և Արտավանի ու Խանարանգեսի միջև սույն գործի կապակցությամբ կայացած համաձայնության մասին: Հուստինոսը լսելով այս՝ ապշահար եղավ, սարսափահար պատասխանեց Արշակին, որ ոչ ինքը, ոչ էլ իր հայր Գերմանոսը նման քայլի երբեք չեն դիմի:

Արշակը եղածի մասին հայտնեց Արտավանին, իսկ Հուստինոսն էլ իր հերթին ամեն ինչ պատմեց հորը: Վերջինս այս հարցի շուրջը խորհրդակցեց պալատական կայազորի պետ Մարկելլոսի հետ, ձեռնտո՞ւ է արդյոք այդ մասին հայտնել կայսրին:

Մարկելլոսը շատ լուրջ մարդ էր, բարոյական, սակավախոս, նա չէր գործում շահից դրդված, չէր կարողանում տանել թեթևադիվ մարդկանց ասածն ու արածը, չէր սիրում անհոգ կյանքը: Նա մշտապես վարում էր խիստ և հաճույքներից զուրկ կյանք, բայց արդարության թունդ պահապանն էր, ճշմարտասիրության ջերմ պաշտպանը: Նա չթողեց, որ այդ մասին անմիջապես հայտնվի կայսրին: «Քեզ համար, — ասաց նա, — ձեռնտու չէ հայտնել այդ մասին, որովհետև, եթե ցանկանաս գաղտնի կերպով որևէ

բան ասել կայսրին, Արտավանի մարդիկ անմիջապես կիմանան մատնության մասին, և եթե Արշակին հաջողվի թաքուն փախչել, դավադրությունը հնարավոր չի լինի ապացուցել: Ես մինչև մանրակրկիտ կերպով ամեն բան չստուգեմ, ոչ ինքս հավատ կընծայեմ դրան, ոչ էլ կայսրին կհայտնեմ: Ես ցանկանում եմ կամ խոսակցությունը իմ ականջով լսել և կամ էլ դուք այնպես կազմակերպեք, որ իմ մարդկանցից որևէ մեկը այս [գործի] մասին որևէ հստակ բան լսի նրա կողմից»:

Գերմանոսը լսելով այդ՝ հրամայեց իր որդի Հուստինոսին անել այնպես, ինչպես կկարգադրի Մարկելլոսը: Արշակին դիմելու միտք չունեք, քանի որ, ինչպես արդեն ասացի, [Հուստինոսը] մերժել էր նրա առաջարկը: Նա հարցով դիմեց Խանարանգեսին, նրա մոտ եղե՞լ է արդյոք Արշակը՝ հայտնի ծրագրով, Արտավանի կարգադրությամբ: [Խանարանգեսը] պատասխանեց, թե «Ես երբեք չեի խիզախի նրա նման մարդու որևէ գաղտնիք վստահել: Բայց եթե դու ուզում ես տվյալ գործի կապակցությամբ որևէ բան ասել, ապա ինձ հետ խորհրդակցելով, կարելի է գործը հաջող գլուխ բերել»: Այդ հարցի շուրջը Խանարանգեսը խորհրդակցեց Արտավանի հետ և Հուստինոսին հայտնեց այն ամենը՝ ինչ նախապես Արշակն էր ասել իրեն:

Երբ Հուստինոսը համաձայնվեց անել ամեն ինչ և խոստացավ հորը համամիտ դարձնել այդ գործին, Գերմանոսը որոշեց Խանարանգեսին տեսակցության հրավիրել և սահմանեց խորհրդակցության օրը: Այդ մասին Գերմանոսն իմաց տվեց Մարկելլոսին և խնդրեց, որ իր մերձավորագույններից որևէ մեկին ուղարկի՝ Խանարանգեսի ասելիքին ականջալուր լինելու համար: [Մարկելլոսը] ուղարկեց Աթանասիոսի փեսա Լեոնտիոսին, մի ճշմարտախոս և շատ արդարասեր մարդու: Գերմանոսը նրան [իր] տունը մտցնելով, նստեցրեց մի սենյակում, որտեղ կախված էր մի հաստ պաստառ՝ վարագույրն այն բազմոցի, որի վրա նստած նա ճաշում էր: Ահա այդ վարագույրի ետևում նա թաքցրեց Լեոնտիոսին, իսկ ինքն իր որդի Հուստինոսի հետ [վարագույրից] դուրս մնացին: Երբ ժամանեց Խանարանգեսը, Լեոնտիոսը նրանից լսեց այն ամենի մասին, ինչ ծրագրել էին ինքը՝ Խանարանգեսը, Արտավանն ու Արշակը: Նա ավելացրեց նաև, որ եթե կայսրին սպանեն այն ժամանակ, երբ դեռ Բելիսարիոսը չի ժամանել Բյուզանս–

դիոն, ծրագիրը անհաջողության կմատնվի, որովհետև եթե իրենք կայսր հայտարարեն Գերմանոսին, Բելիսարիոսը, անկասկած, Թրակիայի բնակավայրերից մեծ գորք գումարելով՝ իրենց վրա կշարժվի և նրան դիմադրել հնարավոր չի լինի: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ գործը հետաձգվի մինչև Բելիսարիոսի վերադարձը, որպեսզի երբ նա հասնի Բյուզանդիոն և լինի պալատում, կայսեր մոտ, այն ժամանակ, ուշ երեկոյան դաշույններով անսպասելի հայտնվեն և սպանեն կայսեր հետ միասին նաև Մարկելլոսյին և Բելիսարիոսին. դրանից հետո ավելի աներկյուղ կունօրինեն գործերը:

Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Մարկելլոսը Լեոնտիոսից իմացավ այդ մասին, նա ոչինչ չասաց կայսրին և շարունակեց անչափ դանդաղ, նա վախենում էր, որ հանկարծ իր շտապողականությամբ անմտորեն Արտավանին ձեռքից բաց կթողնի: Իսկ Գերմանոսը, երկյուղ զգալով, որ իր հապաղումը որևէ մեկի մոտ կասկած կհարուցի իր դեմ, որը, ի դեպ, և տեղի ունեցավ հետագայում, ամեն ինչ հայտնեց Բուզեսին և Կոստանդիանոսին:

Մի քանի օր անց, երբ լուր տարածվեց, որ Բելիսարիոսը շատ մոտիկ է գտնվում, Մարկելլոսը կայսրին ամեն ինչ պատմեց. վերջինս անմիջապես հրամայեց բանտ նետել Արտավանին և նրա համախոհներին, իսկ իշխանավորներից ոմանց հանձնարարեց [ձերբակալվածներին] քննել: Երբ դավադրությունը ամբողջությամբ լույս աշխարհ եկավ և [հարցաքննությունը] հանգամանորեն գրի առնվեց, կայսրը բոլոր սենատորներին պալատ հրավիրեց այնտեղ, ուր սովորաբար քննվում էին վիճելի հարցերը: Նրանք կարդացին այն բոլորը, ինչ [Արտավանը] ասել էր քննիչներին, բայց, այնուհանդերձ, ոչ պակաս մեղավոր հանեցին Գերմանոսին և նրա որդի Հուստինոսին, մինչև որ Գերմանոսը, դիմելով Մարկելլոսի և Լեոնտիոսի վկայությանը, կարողացավ ցրել կասկածը, որովհետև նրանք, նաև Կոստանդիանոսն ու Բուզեսը երդումներով հաստատում էին, որ Գերմանոսը ոչ մի բան չի թաքցրել, որ ամեն ինչ կատարվել է այնպես, ինչպես ես քիչ առաջ պատմեցի: Ահա բոլոր սենատորները արդարացրին նրան և նրա որդուն որպես պետության հանդեպ ոչ մի հանցանք չկատարածների:

Երբ բոլորը մտան կայսեր հարկաբաժինը, կայսրը շատ զայրացած և վրդովված՝ կատաղել էր Գերմանոսի դեմ, որ նա հապաղել է իրեն հայտնել, իսկ իշխանավորներից երկուսը, որոնք սպասարկում էին [կայսրին], հաստատում էին նրա ասածը և ցույց տալիս, որ նույնպես վրդովվել են: Ջանալով կայսրին հաճոյանալ ուրիշներին դժբախտացնելով, նրանք անչափ բորբոքեցին կայսեր զայրույթը: Իսկ

մնացածները երկյուղած, չհակառակվելու համար կայսրին, լռում էին: Միայն Մարկելլոսը ճշմարտությունն ասաց և կարողացավ փրկել մարդուն: Նա ամբողջ մեղքը իր վրա վերցրեց և ասաց, որ Գերմանոսը ժամանակին է հայտնել իրեն [դավադրության] մասին, բայց ինքը ավելորդ մանրակրկիտությամբ հապաղեց և գործը ձգձգեց: Ահա այս կերպ նա կարողացավ մեղմել կայսեր գայրույթը: Մարկելլոսը դրանով բոլորի մոտ մեծ հռչակ վաստակեց, որպես ամենադժվարին պահին առաքինություն ցուցաբերած: Իսկ Հուստինիանոս կայսրը գրկեց Արտավանին իր ունեցած պաշտոնից, բայց ուրիշ պատիժ չտվեց, ոչ էլ մնացածներին, այլ միայն բանտարկեց, այն էլ ոչ պետական բանտում, այլ պալատում³:

1. Նկատի ունի Սասանյան արքայից արքա Խոսրով Անուշիրվանին (531—579):

2. Այսինքն՝ Պարսկաստանին ենթակա Հայաստանի բնակիչ:

3. Հայ քաղաքական շրջանների կազմակերպած այս դավադրությունը Հուստինիանոսի դեմ տեղի է ունեցել 548 թվականին:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VI ԴԱՐՈՒՄ ԸՍՏ ՄԵԲԵՈՍԻ

Մեբեոսը VII դարի պատմիչ է: Նրա մասին կենսագրական տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ենթադրվում է, որ նա եղել է Բագրատունյաց իշխանական տան եպիսկոպոսը, որը մասնակցել է 654 թ. Դվինում հրավիրված ազգային-եկեղեցական ժողովին:

Մեբեոսի Պատմությունը սկսում է Հայկի և Բելի առասպելով. հետևում են հայկական, պարսկական և հռոմեական թագավորների ժամանակագրական ցանկերը, որոնք գիտության մեջ համարվում են այլ՝ Անանուն հեղինակի գործ: Մեբեոսը տալիս է Հայաստանի VI դարի հակիրճ պատմությունը, ապա անցնում

VII դարի ծավալուն պատմությանը՝ նկարագրելով արաբների արշավանքները և Հայաստանի նվաճումը: Աշխատության մեջ զետեղված են մի քանի արժեքավոր նամակների և այլ վավերագրերի պատճենները: Մեքենայի Պատմության մեջ զգալի տեղ է հատկացրել միջազգային հարաբերություններին, ուստի այն կարևոր սկզբնաղբյուր է համարվում նաև Արևելքի երկրների ընդհանուր պատմության համար:

Մեքենայի Պատմության համեմատական բնագիրը հրատարակել է Մտ.

Մալխասյանցը, որը լույս է տեսել 1939 թվականին՝ «Մեքենայի եպիսկոպոսի պատմություն» վերնագրով: Մեքենայից ստորև բերված հատվածները տրվում են Ա. Գ. Աբրահամյանի թարգմանությամբ:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. 2. Այդ ժամանակ (այսինքն՝ Պերոզի մահվանից հետո — Ա. Ա.) Պարսից աշխարհում գահակալեց նրա որդի Կավատը: Եվ որովհետև նրա խոշոր բանակը ջարդվել էր, այդ պատճառով էլ չցանկացավ պատերազմել ոչ մեկի դեմ և խաղաղություն հաստատեց ամենքի հետ: Նա խաղաղություն կնքեց նաև հայերի հետ: (Այդ նպատակով) նա Վահանին հրավիրեց արքունիք և մեծարեց նրան բազմաթիվ պատիվներով: Տվեց նրան նաև Հայոց երկրի մարզպանությունը և Մամիկոնյան տոհմի իշխանությունը: Նրանից նաև երդում վերցրեց հավատարմությամբ ծառայելու համար և բաց թողեց իր երկիրը:

Վահանից հետո իշխանությունը կարճ ժամանակով վարեց նրա եղբայր Վարդ Պատրիկը և մահացավ: Նրանից հետո եկան պարսիկ մարզպաններ: Հայերն այդ ժամանակ չէին կարող կռվել, (ուստի) մնացին հնազանդության մեջ մինչև մարզպան Սուրենը և Մամիկոնյան իշխան Վարդանը:

Խոսքովի գահակալության քառասունմեկերորդ տարում¹ Վարդանը ապստամբեց: Նա համաձայնության գալով բոլոր հայերի հետ, դուրս եկավ Պարսից թագավորի ծառայությունից: Նրանք հանկարծակի հարձակվելով Սուրենի վրա Դվին քաղաքում՝ սպանեցին նրան, վերցրին մեծ ավար և գնացին հույների մոտ ծառայության:

Հունական թագավորը² երդումով խոստում տվեց հայերին և վերահաստատեց այն պայմանագիրը, որը կնքված էր երկու երանելիների միջև՝ Տրդատի և Կոստանդիանոսի, և տվեց նրանց կայսերական օգնական գործը:

Այդ գործով նրանք հարձակվեցին Դվինի վրա, պաշարեցին քաղաքը, ավերեցին այն և այնտեղից դուրս վտարեցին պարսկական գործը: Բայց այդ ժամանակ, անսպասելիորեն վրա հասավ մի մեծ դժբախտություն. պարսիկներն այրեցին սուրբ Գրիգորի եկեղեցին, որը կառուցված էր քաղաքին մոտիկ և պարսիկները վեր էին ածել պահեստի: Այդ մեծ խռովության տեղիք տրվեց:

Դրանից հետո քսան հազար հոգուց բաղկացած գործով և բազմաթիվ փղերով Վարդանի վրա հարձակվեց Միհրան Միհրևանդակը: Տեղի ունեցավ մեծ ճակատամարտ Խաղամախյան դաշտում. պարսիկների գործը սուկալի պարտության մատնվեց, բոլորին էլ սրահար արեցին և խլեցին նրանց ունեցած բոլոր փղերը: Ինքը Միհրանը, փոքրաթիվ մարդկանցով փրկվեց և գնաց իր երկիրը:

Այդ նույն Վարդանի վրա հարձակվեց Պարսից թագավորը, որի անունը Խոսրով Անուշ Ըովան էր³: Նա ուներ բազմաթիվ և անչափ լավ զինված զորք և բազմաթիվ փղեր: Նա (թագավորը) շարժվեց Արտազ գավառի միջով, անցավ Բագրևանդը, և շրջանցելով Կարին քաղաքը, հետապնդեց (հայոց գործին) մինչև Մելիտինե և ճամբար դրեց նրա դիմաց:

Հետևյալ առավոտ շտապ դասավորեցին բանակները ըստ ռազմական կարգի և գնդերի ու գրոհեցին իրար վրա: Տեղի ունեցավ կատաղի ճակատամարտ: Այստեղ Տերը պարտության մատնեց պարսկական թագավորին և նրա ողջ զորքը: Նրանք բոլորը սրահար արվեցին, իսկ մնացածները, սարսափահար, խուճապի մատնված, փախուստի դիմեցին հայոց առջևից: Ծանոթ չլինելով փախուստի ճանապարհի հետ, նրանք իրենց գցեցին այն մեծ գետը, որը կոչվում է Եփրատ: Ջրառատ գետը տարավ բազմաթիվ փախչողների՝ ինչպես մորեկների. քչերին հաջողվեց այդ օրը փրկվել: Բայց թագավորին, փոքրաթիվ մարդկանց հետ, հաջողվեց ազատվել շնորհիվ փղերի և ձիերի: Նա փախավ Աղձնիք, իսկ այնտեղից էլ իր բնակության վայրը:

Իսկ նրանք (այսինքն՝ հայերը — Ա. Ա.) գրավեցին պարսիկների ճամբարը և թագավորական ողջ գանձարանը: Վերցրին բամբիշին⁴ և ճամբարը, գրավեցին մաշապերձանը⁵, շատ տաղանդ արժեք ունեցող ոսկեղեն դեսպակ՝ պատրաստված թանկարժեք քարերով և մարգարիտներով, որը կոչվում է «Փառքի դեսպակ»: Վերցվեց նույնպես և Հրատը՝⁶ անշեջ կրակը, որը թագավորը մշտապես պտտեցնում էր իր հետ և որը պաշտվում էր նրանց մոտ ավելի, քան մյուս ամեն տեսակ կրակները և կոչվում էր Աթաշ: Այն ջրասույզ եղավ գետում մոզպետաց մոզպետի և բազմաթիվ մեծամեծ ազնվականների հետ:

1. Պարսից թագավոր Խոսրով Անուշիրվանը գահ է բարձրացել 531 թ., հետևապես, նրա 41-րդ տարին կլինի 572 թվականը:

2. Բյուզանդիայում այդ ժամանակ կայսր էր Հուստինոս II-ը (565—578):

3. Նկատի ունի պարսից Խոսրով Անուշիրվան թագավորին:

4. Բամբիշ — թագուհի:

5. Մաշապերձան (մաշկապաճյան և այլն) — պարսից թագավորի կանանոցի վրանը:

6. Հրատ — զրադաշտական կրոնում «անշեջ» համարվող կրակը:

571-572 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ԸՍՏ ԱՍՈՂԻԿԻ

Ստեփանոս Աստղիկը XI դարի պատմիչ է: Իր հեղինակած աշխատությունը՝ «Պատմություն տիեզերական», գրել է Սարգիս կաթողիկոսի (992 —1019) պատվերով: Հաջողակ գրիչ և ասմունքող լինելու պատճառով նրան «Աստղիկ» են անվանել: Սովորել է Անիում: Ստացել է փայլուն կրթություն, իմացել է մի քանի լեզուներ: Կազմել է ընդհանրական, իր բառերով ասած՝ «տիեզերական» պատմություն, որտեղ, սակայն, ծանրացել է հայ ժողովրդի պատմության վրա: Աշխատությունը բաղկացած է երեք բաժիններից, որոնք կոչվում են «հանդեսներ»: Առաջին երկու մասերի նյութը՝ հին պատմությունն է, որը վերցրել է հայ հին պատմիչներից: Հատկապես արժեքավոր է երկասիրության երրորդ մասը, որտեղ նկարագրված իրադարձություններին հեղինակը ժամանակակից է:

Աստղիկի Պատմությունը հրատարակվել է երկու անգամ: Լավագույնը Մո.

Մալխասյանցի հրատարակությունն է, որը լույս

է տեսել Պետերբուրգում 1885 թ.՝ «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողական պատմութիւն տիեզերական» վերնագրով:

Ասողիկից ստորև բերված հատվածը տրվում է այս հրատարակությունից (աշխարհաբար թարգմանությունը՝ Ա. Գ. Աբրահամյանի):

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ

II, գլ. Բ. Պարսից Խոսրով թագավորը Հայաստանում հազարապետ է նշանակում իր ազգակից ումն Սուրենի, որի անունն էր Ճիհովր-Վշնասայ: Սա, գալով մեր երկիրը, անչափ բոնություններ է գործադրում Հայոց նախարարների վրա, շնանում է ազատների կանանց հետ՝ թույլ չտալով, որ ամուսինը տեր լինի իր կնոջը: Սրա վրա զայրացած բղեշխ Վարդանը Վասակի որդին, որ Մամիկոնյան տոհմից էր, հարմար ժամ ընտրելով, սուսերահար է անում մարզպան Սուրենին և գետին տապալում: Այդ տեղի է ունեցել Խոսրովի թագավորության քսանմեկերորդ տարում, երբ Հուստինիանոսի թագավորության յոթերորդ տարին էր, արեգ ամսվա քսաներկուսին, որը փետրվար ամսին էր՝ երեքշաբթի օրը¹:

Հայոց իշխանները բոլորն էլ ապստամբելով պարսից դեմ, օգնություն են ստանում հույներից, և նրանց հետ միասին, դիմադրում թշնամուն կատաղի կռիվներով: Իսկ Վարդանը, վերցնելով ընտանիքը և իր ազնվականներին, փախչում է Հունաց երկրի արքայանիստ Կոստանդնուպոլիս քաղաքը: Նա դիմում է Հուստինիանոսին, որը սուրբ Սոֆիայի տաճարը կառուցեց, և հորդորում է նրան օրինապես իր անունով կոչել Սոֆիայի ավագ դուռը, որը և մինչև այսօր կոչվում է Հայոց դուռ:

Այս ծանր մի ժամանակաշրջան էր՝ երկպառակության հետևանքով առաջացած կռիվների, անթիվ սպանությունների, գերավարության և ավարառության, խռովության, կապանքների, նեղությունների, պակասությունների, սովի, խիստ սրածուրծության և մարդամահության, ավանների ավերածության, շենքերի հրդեհումների և բոլոր տեսակի վնասների՝ բազում երկրներում: Աղետը երկու կողմից էր հասնում:

1. Ստ. Մալխասյանցի կարծիքով, այս դեպքը տեղի է ունեցել 572 թ. փետրվարի 2-ին, և ոչ թե 22-ին, ինչպես նշված է բնագրում: Այստեղ խոսքը վերաբերում է Հուստինոս 11-ին:

571—572 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ԸՍՏ ՀՈՎՀԱՆ
ԵՓԵՍՍՅՈՒ

Հովհան Եփեսացին VI դարի ասորի պատմիչ է: Եղել է բարձրաստիանան եկեղեցական և գործուն մասնակցություն ունեցել դավանաբանական վեճերին: Երկար տարիներ ապրել է Կոստանդնուպոլսում և մոտիկ փոխհարաբերությունների մեջ եղել արքունական բարձր շրջանների հետ: Հեղինակ է մի շարք երկերի, որոնցից պատմական կարևոր սկզբնաղբյուր է նրա «Եկեղեցական պատմությունը»: Այստեղ առանձին գլխի տակ նա տեղեկություններ է հաղորդում հայ ժողովրդի պարսկական իշխանության դեմ մղած ազատագրական պայքարի մասին: Այդ տեղեկությունները նա ստացել է ազատագրական մարտերից հետո Կոստանդնուպոլսում ապաստանած Հովհաննես Գաբեղյան կաթողիկոսից և նրա հետ գտնվող մյուս մարդկանցից:

Հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող հատվածները ասորերենից հայերեն է թարգմանել Հ. Գ. Մելքոնյանը, որը հրատարակվել է «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարով (Երևան, 1976):

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք II, գլուխ 18

Այն մասին, թե ինչ պատմեցին Դվին քաղաքի կաթողիկոսը¹, որը բնակվում էր Պարսկական Մեծ Հայքում, և այլ եպիսկոպոսներն, որոնք նրա հետ ժամանել էին (Կոստանդնուպոլիս)։

Չնայած մենք խոստացել էինք գրել միայն այն մասին, ինչի որ ականատես ենք եղել, և այն փորձությունների մասին, որոնց մոտ էինք կանգնած. այժմ մտածում ենք, որ արդյո՞ք ճիշտ կլինե՞ր գրել այն հիշողությունների մասին, որոնց ականատես չենք եղել, անձամբ չենք իմացել և ոչ էլ դրանց արժանահավատությունը անձամբ կարող ենք հաստատել: Թեև մենք հեռու ենք այն երկրներից, որտեղ տեղի են ունեցել այդ բաները, բայց որովհետև այդ ամենն իմացել ենք ոչ թե հասարակ և կամ ցածր խավի մարդկանցից, այլ Պարսկական Հայաստանի՝ Դվինում (բազմաձև) գլխավոր կաթողիկոսից և նրան ընկերակցող եպիսկոպոսներից (դրա համար գրեցինք): Նրանք այդ իրադարձությունների մասին

մեզ պատմեցին հոռոմների թագավորական քաղաքում (Կոստանդնուպոլսում) բազմության ներկայությամբ: Փախչելով պարսկական իշխանությունից, նրանք ապաստան էին գտել քրիստոնեական պետության մեջ և մեծ հարգանքով ընդունվել Նորին հաղթական մեծության (կայսրի) կողմից. նրանք շատերի ներկայությամբ ազնվությամբ ու երդումով հետևյալը պատմեցին:

Գլուխ 19

Այն մասին, թե մոզերն ինչ ասացին Խոսրով թագավորին նրանց (հոռոմների) մասին.

Այն ժամանակ հավաքվեցին բոլոր մոզերը և Խոսրովին՝ իրենց արքային ասացին. «Թագավոր ապրած կենաս, ահա մենք իմացանք, որ Հոռոմների կայսրը, բոլոր նրանցից, որոնք ապրում են իր պետության մեջ, պահանջում ու ստիպում է, որ ընդունեն իր կրոնն ու հավատը, և բոլոր նրանք, որոնք իրեն չեն ենթարկվում, ամբողջ իր պետությունից արտաքսում ու հալածում է: Թող Ձեր աստվածային մեծությունը ևս այդպես հրամայի, որպեսզի բոլոր կրոնները համակերպվեն քո կրոնին, և քո իշխանության ներքո ապրող անձինք պաշտեն այն, ինչ որ դու ես պաշտում: Եվ նրանք, որոնք կհամարձակվեն քո հրամանին հակառակվել, թող այլևս չապրեն (մահվան դատապարտվեն): Եվ երբ Խոսրով արքան լսեց մոզերից այս խոսքերը, համաձայնվեց նրանց ասածին և ընդունեց նրանց խորհուրդը, և անմիջապես սկսեց նախ քրիստոնյաներից, և ուղարկեց, որ բռնեն երեք եպիսկոպոսների և շատ կղերականների, և հրամայեց նրանց հրաժարվել իրենց հավատից և իր հետ պաշտել կրակն, արևն ու այլ աստվածություններ:

Մակայն նրանք առարկեցին նրան և քաջաբար դիմադրեցին ու խոստովանեցին, ասելով. «Մենք քրիստոնեական հավատք ունենք և պաշտում ու պատվում ենք Աստծուն, որը ստեղծել է երկինքն ու երկիրը, ծովն ու այն ամենը, որ կա նրանց մեջ, և մենք չենք կարող թողնել նրան՝ ամեն ինչի արարչին ու պաշտել նրա արարածներին: Մի՛ մոլորվիր արքա, որովհետև դու (ճիշտ է) մեր մարմինների վրա իշխանություն ունես և կարող ես ուզածդ անել, բայց մեր հոգիները նրանն են (Աստծուն), և դրանց վրա դու բացարձակապես ոչ մի իշխանություն չունես»: Եվ երբ արքան լսեց

եպիսկոպոսներին արժանի այս և նման այլ խոսքեր, հրամայեց և անմիջապես նրանց տարան ու (ապա) մահացրին (սպանեցին): Եվ քրիստոնյաներին պատճառած բազմաթիվ այլ չարիքներից բացի, նա ավերեց բազում վանքեր և եկեղեցիներ, և շատերին էլ կապեց շղթայով և գցեց բանտը: Իր սրտում թագավորը հպարտացավ և հալածեց էր Քրիստոսին և ասում. «Տեսնենք քրիստոնյաների աստված՝ Քրիստոսն ի՞նչ է անելու ինձ, որովհետև ես չգիտեմ, թե ո՞վ կամ ի՞նչ է նա»: Այս և նման այլ շատ բաներ պատմեցին եպիսկոպոսներն այն մասին, թե ինչ է խոսել ու կատարել պարսիկների թագավորը, մինչև այն ժամանակ, երբ Հայաստանը ենթարկվեց Հռոմեներին: Այդ պատճառով էլ, նա (Խոսրովը) հրամայեց կրակի ատրուշաններ կառուցել ամբողջ Պարսկական Հայաստանում:

Գլուխ 20

Պարսիկների թագավորի՝ Մեծ Հայքում (ասյրոդ) քրիստոնյաների դեմ սկսած հալածանքների մասին.

Այս բոլորից հետո կաթողիկոսն ու նրան ընկերակցողները ասացին. «Նա (Խոսրովը) 2000 զինված ձիավորներով մի մարզպան ուղարկեց մեր երկիրը, որոնք նախ եկան մեր քաղաքը և հրամայեցին մեզ կրակի ատրուշան կառուցել, որպեսզի թագավորի հավատի համաձայն ծես կատարվի»: Այսպես պատմեց և ասաց կաթողիկոսը. «Երբ նա ցույց տվեց ինձ և քաղաքացիներին հրամանը, ես նախ անձախնդրությունից բորբոքվեցի և հակառակվեցի նրան. ես և բոլոր քաղաքցիներն ասացինք. «Չնայած մենք իսկապես արքայից արքայի ծառաներն ենք և նրան հարկ ենք վճարում, բայց մենք քրիստոնյաներ ենք և հավատի խնդրում չենք ենթարկվում նրան, եթե նույնիսկ պետք լինի մեռնել մեր հավատի սիրույն: Նույնը փորձեցին անել նաև արքայից արքա Շապուհի ժամանակ, որը նույնպես ցանկացավ պաշտամունքի համար ատրուշան կառուցել, սակայն ժողովուրդը հավաքվեց ու միասնաբար (դիմադրեց), և պատերազմը տևեց յոթ տարի, և վերջում համաձայնության եկավ և հրաման տվեց, որ քրիստոնեության հարցը այլևս երբեք մեզ մոտ քննարկման ու հետա-

պնդման առարկա չի լինելու: Շապուհ թագավորի այս հրովարտակի կրկնօրինակը ևս ցույց տվեցին նրան, սակայն նա չհամաձայնվեց մեզ հետ, և ինչպես հրամայված էր, նա բռնի (ատրուշանի) տեղը նշանակեց և (սկսեցին) հիմքը փորել և պատերը կառուցել, նույն ժամանակ ճակատամարտի համար նախապատրաստություններ տեսավ: Չնայած ես նրան խնդրեցի և աղաչեցի, բայց նա ինձ: Չլսեց, ոչ էլ (ասածներին) ուշադրություն դարձրեց: Ի վերջո տեղեկություն ուղարկեցի մեր երկրի բոլոր բնակիչներին, և երբ նրանք լուրն իմացան, Քրիստոսի հավատի նախանձախնդրությունից տարված, բոլորը՝ մոտ տաս հազար մարդ, մեկ մարդու նման, հավաքվեցին, զինվեցին ու ճակատամարտի պատրաստվեցին Քրիստոսի համար ապրելու կամ մեռնելու հաստատ որոշումով, որ թույլ չեն տա մոզերին հեթանոսական ատրուշան կառուցել մեր երկրում: Երբ հավաքվեցին երկրի բոլոր տերերն ու մեծերը, մենք գնացինք մարգալանի մոտ, այնտեղ, որտեղ նա սկսել էր՝ կրակի ատրուշանի կառուցումը, և երկար զրույց ունեցանք նրա հետ վիճելով՝ ասացինք. «Մենք քրիստոնյաներ ենք և արքայից արքայի հպատակները, բայց հավատի հարցում, մենք չենք ենթարկվի կամ լսի որևէ մեկին, եթե նույնիսկ ինքը թագավորը անձամբ գա, և մինչև որ մեզանից վերջինը չմահանա, ոչ մի հեթանոսական տաճար չի կառուցվելու մեր երկրում: Ուստի առանց պատերազմի ու ավերածության գնա մեր երկրից և ասա արքային մեր հավատը պաշտպանելու հաստատ որոշման մասին: Նա իրավունք ունի հրամայելու, որ ամեն ինչ անենք, սակայն մինչև բոլորս չենք մեռնի, մենք թույլ չենք տա մոզերի ատրուշան կառուցել մեր երկրում»:

Երկար բանակցություններից հետո, մարգալանն, ինչպես հրամայված էր իրեն, պատրաստվեց (ատրուշանի) կառուցման: Նա առարկում էր ու ասում մարդկանց. «Նայե՛ք, դուք ապստամբվում եք արքայից արքայի հրամանի դեմ և դուք (այս ձևով) անպատվում եք նրան: Նա կարող է ձեզ դաժան մահով պատժել, հասկացե՛ք թե դուք ինչ եք անում»:

Երբ մարգալանը տեսավ նրանց հաստատակամությունը և իրեն դիմադրելու պատրաստակամությունը, և (մանավանդ) հասկացավ, որ նրանք ավելի ուժեղ են քան ինքը, (ուստի) նա մեկնեց բարկությամբ ու սպառնալիքներով: Մեծ բարկությամբ գը-

նաց և բոլոր տեղի ունեցածը պատմեց արքային, նա (արքան) երբ իմացավ, սաստիկ ջղայնացավ և ցատումով լցվեց ու որոշեց մահով (պատժել) Հայաստանի բնակիչներին: Նա նրանց դեմ ուղարկեց մարգպանին՝ 15000 մարդկանցով պատերազմելու համար, հրամայելով, որ եթե նրանք հակառակվեն իր հրամանին, ոչնչացնեն նրանց, և այնտեղ կրակի ատրուշան կառուցեն: Երբ բնակիչներն իմացան այդ մասին, 20000 մարդ հավաքվեցին մեկ մարդու նման, մարտի պատրաստ, նույնիսկ մինչև մահ (եթե անհրաժեշտ լինի) պաշտպանելու համար իրենց քրիստոնեությունը: Երբ նրանք (պարսիկները) մոտեցան, սրանք (հայերը) նրանց դեմ տեղավորվեցին ճակատամարտելու համար ու մեր Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի անունով, աղաղակելով հարձակվեցին նրանց վրա: Քրիստոսն ընկճեց նրանց (ուժը) այս երկրի բնակիչների առաջ, և նրանց բոլորին, մինչև վերջին մարդը կոտորեցին: Նրանք (հայերը) սպանեցին նաև մարգպանին, վերցրին նրա գլուխն ու ուղարկեցին պատրիկ Հուստինոսին, որ այն ժամանակ բանակել էր սահմանի վրա՝ Թեոդոսուպոլիս քաղաքում:

Այս և այլ իրադարձություններն, որոնք հետագայում տեղի ունեցան, պատմելու ու նկարագրելու համար բավական երկար են:

Գլուխ 21

Այն մասին, թե ինչ տեղի ունեցավ դրանից հետո Մեծ Հայքում Խոսրովի նկատմամբ, և թե ինչպես (հայերն) անջատվեցին նրանցից, և ամբողջ երկիրը հպատակեցրին հռոմեներին.

Երբ այս բոլորը տեղի ունեցավ և ամբողջ Մեծ Հայքի ժողովուրդը տեսավ, որ իր դեմ դժվար մի պատերազմ արձարծվեց, պարսկական անզգամ պետության կողմից, որպես քրիստոնյաներ, հավաքվեցին բոլոր գավառներից, վախեցած ուզեցին ապաստան որոնել քրիստոնեական պետության (հռոմեների) մոտ, ասելով, որ «Սրանից հետո քրիստոնյա պետության ծառաներ լինենք և փախչենք, որպեսզի ապաստան գտնենք հռոմեների պետության մեջ և փրկվենք մոգության վայրագությունից»: Այս և այլ բաներ պատմեցին կաթողիկոսն ու իրեն ընկերացած եպիսկոպոսները բրեգոթ կայսրի և ամբողջ սենատի առաջ, որոնցից միայն մի

փոքր մասը գրի առա որպես հիշողություն: Ապա նրանք պատմեցին այնտեղ եղած պատերազմական ճակատամարտերի, մեծ ավերածությունների մասին: Թե ինչպես հետո նորից բանակներն իրար ընդհարվեցին և, թե ինչպես պարսիկները շատ անգամ պարտվեցին, և թե ինչպես նրանցից (նույնիսկ) փղեր գրավեցին, և որովհետև այս բոլորը շատ (երկար) է, մենք այժմ դրանք մի կողմ կթողնենք:

Գլուխ 22

Այն մասին, թե ինչ էին պատմել կաթողիկոսը և նրան ընկեծացածները, և այլն.

Այս ամբողջն ու այլ շատ բաներ է պատմվել մեր հոռոմների մայրաքաղաքում շատերի ներկայությամբ Դվինի, որը (գտնվում) է Մեծ Հայքի շրջանում, կաթողիկոսի և իրեն ընկերացած եպիսկոպոսների և ազատների կողմից: Երբ նա (կաթողիկոսը) և իր հետ այլ եպիսկոպոսներ ու (մի քանի) մեծամեծներ Հայաստանից ժամանեցին, բոլորն էլ մեծ պատվով ընդունվեցին և ստացան թագավորական պատիվներ ու նվերներ:

Բոլորին, որոնք նրա հետ այնտեղից ժամանել էին, տրվեց բարձր աստիճան, հարուստ տներ և ամուր թագավորական դրյակներ, իսկ նրանց, որոնք մնացել էին (իրենց) երկրում, շատ ոսկի ու տիտղոսներ ուղարկվեցին. նույնպես նրանք հոռոմների կայսրից երեք տարով ազատվեցին (հարկից): Հրամայվեց, որ օգնություն ցույց տան նրանց, որոնք կռվում են պարսիկների դեմ, ինքնապաշտպանության ու ամբողջ հայկական հողերի ազատագրման համար: Եվ նրանք երկար ժամանակ այն կատարեցին (պայքարեցին), և մոզերի ժողովուրդը հաճախ, որոշ առիթներով, հարձակվում էր քրիստոնյաների վրա, և պատերազմը տևեց վեց տարի: Հետագա (իրադարձությունների) մասին իր ժամանակին շատից քիչը կհաղորդենք:

Կաթողիկոսն երկու տարի հետո մահացավ մայրաքաղաքում և չվերադարձավ իր հայրենիքը²:

Գլուխ 24

Այն մասին, թե ինչ պատահեց հետո, երբ հայերը չենթարկվեցին, և թե այդ պատմության շարունակությունը հետագային ենք թողնում, որովհետև այն չափազանց ընդարձակ է.

Մենք տեսնում ենք, որ մեր ժամանակ և հատկապես այժմ, մեր օրերում պատահածներից շատ բան, մանավանդ եթե (գրենք)... Պարսկական Հայաստանի հոռոմների չենթարկվելու մասին (մանրամասնությունները), ապա մեր պատմության սահմաններից դուրս կգանք, որովհետև այդ դեպքը պատճառ եղավ, ամեն կողմից հարատև ու բազում պատերազմների ծագման, ահավոր ավերածությունների ու շատ արյուն թափվելուն: Որովհետև մոզն իր խորամանկությամբ, նորից վեր կացավ ու հարձակվեց Հայաստանում եղած հոռոմների գործի վրա, հուսալով, որ կոչնչացնի և կբնաջնջի նրանց:

Երբ չկարողացավ այդ անել (հաղթել), ետ վերադարձավ և մտավ Հոռոմների Հայաստան, այն հույսով, որ կպաշարի ու կգրավի Կապադովկիական Կեսարիան: Մակայն (հոռոմների) գորքը նրան շրջապատեց, պահեց (կանգնեցրեց) առաջխաղացումը և (ապա) Կապադովկիայի մուտքի մոտ հարձակվեց նրա վրա: Եթե (հոռոմ) հրամանատարները համագործակցեին, նա (Խոսրովը) կենդանի չէր վերադառնա: Հոռոմների կայսրը նորից Հայաստանը հարստացրեց նվերներով, պարգևներով ու բանակ (ավելացրեց Հայաստանում), այնպես որ ամբողջ Պարսկական Հայաստանը պաշարվեց ու նվաճվեց հոռոմներից: Շատ անգամ նրանք հաղթեցին և որոշ ժողովուրդների էլ նվաճեցին ու չենթարկեցին իրենց:

1. Նկատի ունի Հովհաննես II Գաբելյան կաթողիկոսին (557 — 574):

2. Կաթողիկոսը, իրոք, մահացել է Կ. Պոլսում:

ՄԵԲԵՈՍԸ ՄՈՐԻԿ ԿԱՅՍԵՐ ՀԱՅԱՀԱԼԱԾ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՄԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԺԳ. Մորիկի¹ նենգ մտադրությունը՝ իշխաններին Հայաստանից վերացնելու մասին: Բազմաթիվ իշխանների փախուստը հունական մասից պարսկական մասը.

Այն ժամանակ հունաց Մորիկ թագավորը հրամայեց գիր գրել Պարսից թագավորին, մեղադրական գրություն՝ ընդդեմ Հայաստանի բոլոր իշխանների և նրանց զորքի. «Մեր և ձեր միջև,— ասում է,— խոտոր և անհնազանդ մի ազգ կա, որ միշտ պղտորում է: Ահա, արի՛,— ասում է,— ես իմ մասի մարդկանց հավաքեմ և ուղարկեմ Թրակիա, դու էլ քո մասի մարդիկ հավաքիր և հրամայիր Արևելք տանել, եթե նրանք մեռնեն՝ մեր թշնամիները կմեռնեն, եթե նրանց սպանեն, ապա մեր թշնամիներին կսպանեն և մենք խաղաղ կապրենք: Որովհետև, եթե դրանք իրենց երկրում մնան, մենք հանգիստ լինել չենք կարող»:

Միաբանեցին երկու թագավորները: Եվ սկսեց կայսրը հրաման տալ, որ բոլորին էլ հավաքեն և Թրակիա ուղարկեն: Եվ համառությամբ պահանջում էր, որ հրամանը կատարվի: Եվ այն կողմերից հայ իշխաններն սկսեցին փախչել և գալ պարսկական թագավորին ծառայության, մանավանդ նրանք, որոնց տիրույթները գտնվում էին պարսկական իշխանության տակ: Իսկ Պարսից Խոսրով թագավորը նրանց ընդունում էր սիրով և ավելի մեծ պարգևներ էր տալիս, քան նրանց կայսրն էր տալիս: (Պարսից թագավորը) երբ տեսնում էր մանավանդ նրանց փախուստը կայսրից, է՛լ ավելի մեծ սեր էր ցույց տալիս, ցանկանալով նրանց գրավել իր կողմը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ԶԼԱՏՄԱՆ ՄՈՐԻԿԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԸՍՏ ՍԵՔԵՆՍԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԺԸ. Կայսրի նոր հրամանը՝ հեծելազոր հավաքել Հայաստանում և ուղարկել Սահակ Մամիկոնյանի և Մմբատ Բագրատունու միջոցով: Մմբատի ետ դառնալն այնտեղից և ապստամբության մտադրությունը: Մմբատի բռնվելը և Կոստանդնուպոլիս բերվելը: Նրան սպանելու նպատակով կրկես ձգելու վճիռ կայացնելը և ողորմություն ցույց տալը: Վերջում՝ նրան աքսորելը Աֆրիկա.

Այն ժամանակ նորից հրաման եկավ կայսրից վերստին Հայաստանում զորահավաք կատարել, հավաքել երկու հազար լավ

սպառազեն ընտիր հեծելագոր և շտապ ուղարկել երկու հավատարիմ մարդկանց ղեկավարությամբ:

Կատարեցին գորահավաքը, ընտրեցին երկու հազար սպառազեն և հանձնեցին երկու հազարը երկու հավատարիմ մարդկանց՝ մեկ հազարը Սահակ Մամիկոնյանին, մյուս հազարը՝ Սմբատ Բագրատունուն՝ Մանուելի որդուն: Եվ շարժվեցին նրանք (դեպի Կ. Պոլիս) ո՛չ նույն ճանապարհով. Սահակ Մամիկոնյանը մեկ հազարով ճանապարհովեց Սեբաստիայի վրայով, իսկ Սմբատ Բագրատունին մյուս հազարով՝ Խաղտիքի:

Սահակը գորքը տարավ հասցրեց պալատ և ներկայացավ կայսրին: Իսկ Սմբատը հասնելով Խաղտիք՝ կանգ առավ, որովհետև գորքը ճանապարհին վախեցավ և չուզեց գնալ այնտեղ, ուր պահանջում էր թագավորը: Այդ մասին տեղեկություն հասցրին թագավորին: Նա հրովարտակ ուղարկեց հավատարիմ պատգամավորի միջոցով, երդումով խոստացավ Սմբատին մեծ պատվով ետ ուղարկել իր երկիրը: Եվ գորքին խոստացավ մեծամեծ պարգևներ և նվերներ ու այս միջոցներով խաղաղեցրեց: Եվ բոլորը համաձայնվելով գնացին և ներկայացան թագավորին: Թագավորը հանդերձավորեց, զինեց գորքը և ուղարկեց Թրակացոց սահմանը, իսկ Սմբատին մեծ պատվով ու մեծամեծ նվերներով ետ ուղարկեց իր երկիրը:

Այդ ժամանակ երկրում մնացած Հայոց նախարարները սկսեցին նորից միաբանել և մտածել դուրս գալ Հունաց թագավորի հպատակությունից, թագավոր դնել, որպեսզի այսուհետև իրենք չմեռնեն Թրակացոց կողմերում, այլ մնան և մահանան իրենց աշխարհի համար: Մակայն այս խորհրդին բոլորը չէ, որ միաբան գտնվեցին: Նրանցից ոմանք դավադրաբար լուրը հասցրին թագավորի ականջը, իսկ իրենք ցրվեցին այս ու այն կողմ և թաքնվեցին:

Այդ ժամանակ եկան արքունական պատվիրակները հրովարտակով, բռնեցին Սմբատին յոթ ուրիշների հետ և տարան թագավորի մոտ: Քննության առնելով բազմամբոխ ժողովում՝ վճռեցին մերկացնել Սմբատին և ձգել կրկեսում գազանների առաջ:

Սմբատը հսկա մեկն էր, արտաքինով գեղեցիկ, բարձր հասակով և լայն թիկունքով, ամուր, մկանուտ մարմնով: Նա քաջ էր և պատերազմող, բազում պատերազմներում նա ցույց էր տվել իր քաջությունը և ուժը: Ահա նրա հզորությունից մի փաստ. մեկ ան-

զամ Սմբատը խիտ անտառով, ամուր ծառերի տակից անցնելիս, հաղթանդամ և ուժեղ երիվարի վրա նստած, բարձրանում և բռնում է մի ծառի ճյուղից և ամուր սեղմելով ոտքերը երիվարի կողերին, կտրում է երիվարը գետնից: Ողջ գորքը տեսնելով այդ՝ ահաբեկ եղած զարմանում է:

Եվ ահա նրան մերկացրին, հագցրին անդրավարտիք և ձգեցին կրկեսում (զագանների առաջ — Ա. Ա.): Նրա վրա բաց թողեցին արջը: Երբ արջը նրա վրա եկավ, նա բարձրաձայն գոռալով հարձակվեց արջի վրա, բռունցքով խփեց արջի ճակատին և սասկեցրեց նրան իր տեղում:

Երկրորդ անգամ նրա վրա բաց թողեցին ցուլը: Նա բռնեց ցուլի եղջյուրներից... Ցուլը հոգնեց նրա հետ մարտնչելուց: Սմբատը ոլորեց նրա պարանոցը և ջարդեց զույգ եղջյուրները: Թուլացավ ցուլը և ետ-ետ գնալով փախուստի դիմեց: Գնալով նրա ետևից, Սմբատը բռնեց նրա պոչից և ոտքի մի սմբակից: Սմբակը մնաց նրա ձեռքում, իսկ ցուլը փախավ մերկ մի ոտքով:

Երրորդ անգամ նրա վրա բաց թողեցին առյուծը: Երբ առյուծը հարձակվեց նրա վրա, Աստծու օգնությամբ այնպես հաջողվեց, որ նա կարողացավ բռնել առյուծի ականջից և նստեց նրա վրա: Այա անմիջապես բռնեց առյուծի կոկորդից, խեղդեց և սպանեց: Այդ ժամանակ ներկա բազմության բարձրաձայն բացականչությունները երկինք բարձրացան. բոլորը խնդրեցին թագավորին ներել նրան:

Իսկ նա, շահելով մարտը, նստեց սպանված առյուծի դիակի վրա, որպեսզի մի քիչ հանգստանա: Այդ ժամանակ թագուհին ընկնելով կայսեր ոտքերը, խնդրեց ներել նրան, որովհետև Սմբատը ինչ-որ մի ժամանակ եղել էր կայսրի և նրա կնոջ սիրելի մեկը: Կայսրը զարմացած Սմբատի ուժի և ամրության վրա, լսելով կնոջ և ողջ արքունի մարդկանց աղերսանքը՝ ներելու նշան տվեց:

Եվ ահա տարան նրան բաղնիք լողացնելու. մաքրեցին, հագցրին և հրավիրեցին արքունիք ընթրիքի: Որոշ ժամանակ անց, ոչ անձամբ թագավորի չար դիտավորության, այլ նախանձորդների չարախոսությունների հետևանքով, թագավորը հրամայեց նավ

նստեցնել Սմբատին և արքային հեռավոր կողմի: Իսկ հետո նա հրամայեց նրան
անցկացնել Աֆրիկա և նշանակել այնտեղ գտնվող գործի հրամանատար:

1. Մորիկը (Մավրիկիոս) Բյուզանդիայում գահակալել է 582 — 602 թվականներին:
Ենթադրվում է, որ նա ծագումով հայ է եղել:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱԹԻ ԿՈՂՄԻՑ

ՀՈՎԱՆ ՄԱՍԻԿՈՆՅԱՆԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, էջ 285—288

(Խոսքովի սպանությունից) ութ տարի անց՝ Աբդուսահիմը՝ Մահմեդի քեռու տղան, խոշոր բազմությամբ, տասնութ հազար հոգուց բաղկացած հեծելագործով, եկավ Հայաստան և հարկ պահանջեց: Տիրանը կովելու համար հրամայեց բոլոր տեղերից գորքեր հավաքել: Բայց վրաց Ջոզիկ իշխանը, Վաշդենի որդին, հորդորեց բոլոր հայերին, որ չկատարեն նրա հրամանը: Տիրանը տեսնելով գործի անհաջողությունը, դիմեց իր մոտ կամավոր եկած ութ հազար զինվորներին հետևյալ խոսքերով. «Ո՞վ քրիստոնյա ժողովուրդ, լավ է ինձ մեռնել, քան Աստծու եկեղեցին հարկատու տեսնել արարներին»:

Նա շտապ հավաքեց գորքը Գրգուռ լեռան ստորոտը: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ լեռան հարավային կողմում գտնվող դաշտում: Կռիվը տևեց առավոտից մինչև երեկո: Տիրանը փախուստի մատնեց արարներին: Բայց այդ ժամանակ ապստամբվեց Անձևացոց իշխան Մահուռը և հարձակվեց հայոց գորքի վրա... թշնամին աքցանի մեջ վերցրեց՞ հայոց գորքը և կոտորեց մեծ մասին: Կոտորածից փախչող-ազատվողները ապաստանեցին Օձ քաղաքում... Աբդուսահիմն անցավ Հարք, Բասեն, Ջավախք, Վիրք և Վանանդ, հարկ վերցրեց և վերադարձավ Արարիա³:

1. Ստեփանոս Տարոնեցու տեղեկությամբ նույնպես արաբական արշավանքը տեղի է Ունեցել Խոսրով թագավորի սպանությունից ութ տարի հետո: Հայտնի է, որ Խոսրովը սպանվել է 628 թ. փետրվարի 25-ին, հետևապես նրա սպանության 8-րդ տարին կլինի 636 թվականը, որ ճիշտ չէ արաբական այդ արշավանքի համար: Արաբական պատմիչները Աբդուռահման արշավանքը դնում են Հիջրայի 19-ին, որ լինում է 640 թվականը: Այդ տարեթվի ճշտությունը ստուգվում է «Պատմություն սրբոյն Ներսիսի և զհւո նշխարաց» բնագրում հաղորդվող տեղեկությամբ, ուր այդ արշավանքը թվագրվում է՝ «... յետ ութսուն ամի թուականութեան Հայոց» և «Յետ ութ ամի այսմ լինելոյ», որով ունենում ենք 639/640 թ. (551/552+80+8 = 639/640 թ.:

2. Բնագրում անորոշ է, թե ով է եղել հայկական զորքն արքանի մեջ վերցնողը՝ Անձևացոց իշխան Սահո՞ւոր, թե՞ արաբական զորքը:

3. Արաբների մինչև Ջավախք և Վիրք հասնելու մասին տեղեկությունը կասկածելի է, հավանական է, որ այն ուշ ժամանակի ընդմիջարկություն լինի:

ԻԲՆ ԱԼ-ԱՍԻԲԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Իբն ալ-Ասիբը արաբական աչքի ընկնող պատմիչներից է. ծնվել է 1160 թ., մահացել է 1233-ին: Գրել է պատմական մի քանի աշխատություններ, որոնցից կարևորը «Շեյխանուր պատմությունն է» («Թարիխ ալ — Քյամիլ»): Այստեղ նա օգտագործել է իսլամաբանության վաղ շրջանի մեզ չհասած որոշ սկզբնաղբյուրներ: Հայաստանին վերաբերող ստորև բերված հատվածը հայերեն է թարգմանել Բ. Խալաթյանցը (տե՛ս «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», Վիեննա, 1919):

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, էջ 127

Օմարը՝ գրեց Սադ իբն Աբու ալ-Վաքքասիին, թե Աստված հնազանդեցրեց Ասորիք և Իրաք (Բաբելոն). այժմ զորք ուղարկիր Միջագետք... Սադ ուղարկեց Իյադին, որ բանակեցավ իր գնդով Ուռհայի հանդեպ, բնակիչք նոցա խաղաղության պայմանագիրը կապեցին նորա հետ, որ և՛ խառանցիք: Իյադ ուղարկեց Աբու-Մուսային Մծբին, որ հպատակեցավ, իսկ ինքն արշավեց Դարա և առավ քաղաքը: Ապա նա ուղարկեց Օսման իբն Աբու-Ասին Չորրորդ Հայք, որի ժողովուրդը պատերազմեցավ նորա հետ (Մաֆֆահ իբն Մուաթթուլ նահատակվեցավ կովի մեջ), բայց հետո խաղաղություն հաստատեց նորա հետ հարկ տալու պայմանով²:

1. Օմար իբն ալ-Խաթիբը արաբական աչքի ընկնող խալիֆներից մեկն է, Մուհամեդի մոտիկ գործակիցը: Նրա ղեկավարությամբ արաբական զորքերը նվաճեցին Սիրիան, Պաղեստինը, Եգիպտոսը, Իրաքը և արշավանք ձեռնարկեցին դեպի Չորրորդ Հայք:

2. Արաբական այս արշավանքը, ըստ Իբն ալ-Ասիրի տեղեկության, տեղի է ունեցել Հիջրայի 19-ին (ներկա թվականով՝ 640 — 641 թթ.):

ՄԵԲԵՈՄՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. IV. Ավերածություններ գործող արաբական զորքը Ասորեստանի կողմից Ձորի ճանապարհով խուժեց Տարոնի շրջանը: Նրանք գրավեցին այն, ապա վերցրին նաև Բզնունիքը ու Ադիովիտը և ուղղություն վերցնելով Բերկրիի Ձորը, շարժվեցին Որդոսա¹ և Կոզովիտ ու խուժեցին Այրարատ: Ոչ ոք չկարողացավ Դվին ավանում գտնվող հայկական զորքերին տեղեկություն հասցնել, միայն թե երեք իշխաններ, որոնք գնացել էին զորք հավաքելու՝ Թեոդորոս Վահևունին, Խաչյան Առավելյանը և Շապուհ Ամատունին, փախստական գալով Դվին, հասնելով Մեծամորի կամուրջը, քարուքանդ արեցին այն, իսկ իրենք հասնելով ավանը, գուժեցին սպառնացող վտանգի մասին: Նրանք բերդի մեջ հավաքեցին շրջանի բոլոր մարդկանց, որոնք դուրս էին եկել խաղողահավաքի:

Իսկ Թեոդորոսը գնացել էր Նախիջևան քաղաքը: Եվ թշնամի Բուշան² հասնելով Մեծամորի կամուրջը, չկարողացավ անցնել: Բայց նրանք իրենց ուղեկից ունեին Վարդիկ իշխանին՝ Մոկսից, որ կոչվում էր Ակնիկ: Բրանք ապա անցնելով Մեծամորի կամուրջը, սկսեցին ասպատակել երկիրը: Վերցնելով ավար և մեծ թվով գերիներ, եկան և ճամբար դրեցին Խոսրովակերտ անտառի մոտ:

Իրենց գալու հինգերորդ օրը նրանք հարձակվեցին քաղաքի վրա: Նրանց հաջողվեց վերցնել քաղաքը, որովհետև կրակ վառեցին քաղաքի չորս կողմում, ծխով և նետաձգությամբ կարողացան հեռացնել պարիսպների վրայի եղած պահապաններին, աստիճաններ դրեցին, բարձրացան պարիսպը և ներս մտնելով քաղաք, բաց արեցին քաղաքի դարպասները:

Թշնամու զորքերը ներս մտնելով քաղաք, կոտորեցին բնակիչներից շատերին և քաղաքից վերցնելով մեծ քանակությամբ

ավար և կողոպուտ, դուրս եկան ու հավաքվեցին նախկին ճամբարում: Այդ տեղի ունեցավ տրե ամսի 20-ին, ուրբաթ օրը³: Մի քանի օր դադար տալուց հետո, նրանք հեռացան այն ճանապարհով, որով եկել էին: Իրենց հետ նրանք գերի տարան երեսուն-հինգ հազար հոգի:

Հայոց Ռշտունի իշխանը դարանակալելով Կոզովիտ գավառում, փոքր ուժերով հարձակվեց նրանց վրա, բայց չկարողացավ դիմադրել և փախուստի դիմեց. արաբները հետապնդելով՝ կոտորեցին շատերին, իսկ հետո հեռացան գնացին Ասորիք: Այս տեղի ունեցավ Եզրի կաթողիկոսության ժամանակ:

1. Որդոսպ կամ Որդոսպու բերդը գտնվում է Բերկրի-Կոզովիտ ճանապարհի վրա (տե՛ս Ն. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 148 — 153):

2. Ըստ Հովհան Մամիկոնյանի տեղեկության, արաբական ատաջին արշավող զորաբանակի ղեկավարն է եղել Աբդուլ Ռահմանը (Աբդուռահիմ) , իսկ այստեղ հիշվում է Բուշան. արդյո՞ք դրանք նույն անձնավորությունն են տարբեր անուններով, թե՞ դա մի այլ զորահրամանատար է:

3. «Տրե ամսի 20-ին, ուրբաթ օրը» — հայոց շարժական տոմարով այն կհամապատասխանի ներկա թվարկության 640-ի հոկտեմբերի 6-ի ուրբաթ օրվան:

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆ ԸՍՏ ՂԵՎՈՂԻ

Ղևոնդը ապրել և գործել է VIII դարի երկրորդ կեսին: Ենթադրվում է, որ նրա ծննդավայրը Գողթանն է: Մովորել է Դվինի կաթողիկոսարանում: Իր հեղինակած «Պատմությունը» գրել է VIII դարի 90-ական թվականներին: Այն ընդգրկում է հայ ժողովրդի պատմության համեմատաբար փոքր, բայց կարևոր մի ժամանակաշրջան՝ 620-ից մինչև 780 թվականները: Ղևոնդը իր ներկայացրած պատմական իրադարձությունների զգալի մասի ժամանակակիցն է:

Ղևոնդի երկը կարևոր սկզբնաղբյուր է հայ ժողովրդի արաբական ժամանակաշրջանի պատմության ուսումնասիրության համար, արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում արաբա-բյուզանդական հարաբերությունների, նրանց միջև տեղի ունեցող ռազմական ընդհարումների մասին: Ղևոնդի երկը կարևոր սկզբնաղբյուր է համարվում նաև Առաջավոր Ասիայի պատմության

համար: Հրատարակվել է 1887 թ. Պետերբուրգում՝ «Պատմության Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց» խորագրով: Ստորև բերված աշխարհաբար թարգմանությունը կատարել է Ա. Գ. Աբրահամյանը:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. Բ. Հաջորդ տարի¹ իսմայելացիները սկսեցին սպառնալ Պարսից թագավորին: Նրանք հավաքելով մեծ թվով զորք, դուրս եկան Պարսից Հազկերտ թագավորի դեմ, որը Խոսրովի թոռն էր: Հազկերտը ևս հավաքելով իր զորքը, կռվեց նրանց դեմ, բայց չկարողացավ դիմադրել. պարսկական զորքը գլխովին ջարդվեց, իսկ թագավորն սպանվեց: Այնուհետև փուլ եկավ պարսից թագավորությունը, որի իշխանությունը գոյություն ունեցավ 481 տարի: Իսմայելացիները կողոպտեցին երկիրը և արքունի գանձերը ու տարան իրենց երկիրը:

Իսմայելացիներն այնուհետև իրենց բանակից առանձնացնելով խոշոր մի զորամաս, հարձակվեցին Հայոց աշխարհի վրա Պարսկաստանի կողմից: Նրանք ասպատակեցին Մարաց ավանները, Գողթան գավառը և Նախիջևան դաստակերտը: Տղամարդկանցից շատերին կոտորեցին, իսկ մյուսներին՝ կանանց և երեխաներին անցկացրին Երասխ գետը Ջուղայի գետանցով և գերի տարան: Այս զորքը երկուսի բաժանեցին, մի մասը գերիներին տարավ իրենց երկիրը, իսկ բաժանված մի գունդը ասպատակել սկսեց Արտազ գավառը և (հարձակվեց) հունական զորքի վրա, որի զորավարի անունն էր Պրոկոպիոս:

Հունական զորքը բանակ էր դրել Կոզովխտում՝ Բագուձորի և Մարդուցայքի² սահմանի վրա: Այդ երբ հայտնի դարձավ, Թեոդորոսը, որը Ռշտունյաց տոհմից էր, դիմեց հունաց զորավարին, ասելով. «Թշնամու զորքը հարձակվել է և գալիս է մեզ վրա»: Սակայն Պրոկոպիոսը, որը հիմնվել էր ոչ թե Աստծու վրա, որը հաջողություններ է տալիս պատերազմում, այլ՝ իր զորքի բազմության, արհամարհեց պատասխանել հայոց իշխանին: Բայց որովհետև Թեոդորոսը կսկծում էր Հայոց աշխարհի կորստյան և զորավարի ծուլության վրա, ուստի նա կրկնեց իր խնդրանքը երկրորդ և երրորդ անգամ: Ջորավարը բարկացավ և նրա վրա նետեց իր

վարոցը: Թեոդորոսը ջղայնացած դուրս եկավ նրա մոտից, անմիջապես հավաքեց այն գորքը, որը գտնվում էր իր հրամանատարության տակ և ասաց. «Պատրաստվեցեք և դուրս եկեք իսմայելացիների դեմ»: Եվ նրանք հեծնելով իրենց ձիերը, դարան մտան մի փոքր բլրի ետև, որին Եղբայրք են անվանում: Կտրելով կիրճի մուտքը, նրանցից շատերին կոտորեցին: Թեոդորոսը վերցրեց ընկածների կողոպուտը, բաժանեց զինվորների միջև և գնաց Գառնի գավառը:

Այդ ժամանակ Պրոկոպիոսը հրամայեց իր գորքերին հարձակվել թշնամու վրա: Բայց թշնամին հակահարված տալով կոտորեց, ջարդեց հունական գորքի մեծ մասը և մյուսներին փախուստի մատնեց մինչև նրանց ճամբարը ու վերադարձավ իր բանակատեղը: Ասում են, թե հունական գորքի թիվը հասնում էր մինչև 60000-ի, այնինչ իսմայելացիների գորքը ընդամենը 10000 էր:

Իսմայելացիները հաջորդ օրը հավաքեցին հռոմեացիների բանակի թողած ավարը և վերադարձան իրենց երկիրը: Այս ամենը տեղի ունեցավ Աբու-Բաքրի, Օմարի և Օսմանի իշխանության 22-րդ տարում³:

1. «Հաջորդ տարին» անորոշ է. եթե նկատի է ունեցել Քաղեսիայի ճակատամարտը, ապա այն տեղի է ունեցել 637 թվականին:

2. Մարդուցայքը Մարդաստան կամ «Մեպհական գունդ» կոչվող երկրամասն է. գտնվում է Վասպուրականի և Այրարատի սահմանի վրա՝ Արտազից արևմուտք:

3. 22-րդ տարին՝ Ք. Պատկանյանի կարծիքով, համապատասխանում է 640 թ., որը, սակայն, չի համընկնում Հիջրայի թվականը սկզբնավորող տարվա հետ (632 թ.):

ՂՎԻՆԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԸՍՏ ՂԵՎՈՆԴԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. Գ. Հռոմեական կայսր Կոստանդինի երկրորդ տարում¹, որը Հերակլի թոռն էր, երբ Թեոդորոս Ռշտունուն տեղեկություն հասավ, որ իսմայելացոց բանակը հարձակվել է Հայոց աշխարհի վրա, վերցրեց իր գորքը և դուրս եկավ թշնամու դեմ՝ ցանկանալով կտրել Ձորա կիրճի² անցքը: Սակայն նա չկարողացավ ճիշտ ժամանակին հասնել, որովհետև թշնամին քամու արագությամբ, թևա-

վոր օձի նման սլացավ իր ետևում թողնելով հայոց գորքը: Բամայելացիները շարժվեցին դեպի Դվին մայրաքաղաքը: Քաղաքը նրանք դատարկ գտան կռվողներից, որովհետև կռվող մարդիկ գնացել էին Թեոդորոս իշխանի հետ, մնացել էին միայն կռվի անընդունակ կանայք, երեխաները և հասարակ ժողովուրդը, որոնք կռվող մարդիկ չէին: Բամայելացիները հարձակվեցին քաղաքի վրա, շատ շուտ գրավեցին ամրոցը, կոտորեցին այնտեղ գտնված տղամարդկանց, իսկ կանանց և երեխաներին՝ թվով երեսուն հազար, գերի տարան³:

1. Կոստանդին (Կոստաս II) կայսրը գահակալել է 641 թվականին, հետևապես նրա երկրորդ տարին կլինի 642 թվականը:

2. Ձորա կիրճ — Կղեսուրի կամ Կլեյսուրի լեռնանցքն է, գտնվում է Սասունից արևմուտք՝ Հայկական Տավրոսի կենտրոնական հատվածում (տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 225, ծան. N 1):

3. Ըստ Մամուլի Անեցու տեղեկության, Դվինում սպանվել է 12000, իսկ գերի է տարվել 35000 մարդ (տե՛ս Մամուլի Անեցի, Հավաքմունք..., էջ 80):

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ԱՐԾԱՓԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ
ԸՍՏ ՍԵՔԵՈՍԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԽԲ. Հաջորդ տարի Իսմայելի գորքը մտավ Ատրպատական: (Այստեղ) նա բաժանվեց երեք գորախմբի, մի գորախումբը մտավ Այրարատ, մյուսը՝ Վասպուրականի կողմերը¹, և երրորդը՝ Աղվանք: Այն գորամասը, որը նախատեսված էր Վասպուրականի կողմերի համար, ցրվեց ողջ երկրամասում, սրի մատնեց ամենքին, կողոպտեց, հավաքեց ավարը և գերիները: Այնուհետև նրանք եկան և հավաքվեցին Երևանում²: Գրոհեցին բերդի վրա, բայց չկարողացան վերցնել: Այստեղից շարժվեցին Որդոսպ: Այնտեղ ևս ոչինչ չկարողացան անել: Ապա գնացին Արծափի և ճամբար դրին բերդի հանդեպ, գետի մոտ: Սկսեցին կռվել բերդի հետ և բազում վնասակար ոճիրներ գործեցին այնտեղ: Բերդը էլք ուներ թիկունքից, որը դուրս էր գալիս դեպի Աստրենի կողմը, որին Կախանկտուց են անվանում: Մի քանի հոգի բերդի այդ էլքից ներքև իջան՝ նպատակ ունենալով օգնություն խնդրել Դարոնից: Սմբատ Բագրատունին, Վարազ Սահակի որդին, տվեց 40 հոգի: Այդ նույն զիշերը նրանք բարձրացան բերդը և անզգույշ գտնվեցին, իսմայելացիներն իմացան անցքի տեղը, գնալով նրանց հետքով, բարձրացան բերդ և բռնեցին բերդի անցքը մինչև առավոտ: Տեղի տասը պահակներին նրանք քնած գտան և սպանեցին:

Գլ. ԽԳ. Կոստանդին կայսեր երկրորդ տարում, երբ հոռի ամսի քսաներեքն էր, օրը կիրակի³, առավոտյան իսմայելացոց գորքը առջևից և ետևից, սրընթաց գրոհով մտավ Արծափի բերդը և սկսեց կոտորածը: Շատերը գահավեժ լինելով մահացան: Կանանց և մանուկներին իջեցրին բերդից և ցանկանում էին կոտորել: Թիվ չկար գերիներին և վերցրած անասունների բազմությանը:

Եվ պատահեց այնպես, որ վաղ առավոտյան եկավ և նրանց վրա գրոհեց Հայոց գորավար Թեոդորոս Ռշտունին և անթիվ կոտորած արեց: Սպանեց երեք հազար սպառազենների, որոնք իս

մայելացոց գորքի ամենից ընտիր մարտիկներն էին: Եվ ոչ ոք չազատվեց նրանց ձեռքից: Քչերին հաջողվեց ճողոպրել հետիոտն ու ամրանալ եղեգնուտում: Տերը փրկեց այդ օրը բազմաթիվ գերիների իսմայելացիների ձեռքից և խորտակեց նրանց մեծ կործանումով: Մպանվեցին նաև իսմայելացի երկու իշխաններ՝ Օթմանը և Օզոման: Հայոց զորավարը մեծ հաղթանակ տարավ: Նա նվեր տվեց տանելու Կոստանդին կայսրին պատերազմից (վերցված) հարյուր ընտիր ձիեր, որի համար կայսրն ինքը և իր բոլոր պալատականները մեծ շնորհակալություն հայտնեցին:

1. Բնագրում՝ «Ի կողմանս Սեպհական գնդին», որ Ք. Պատկանյանի կարծիքով Վասպուրականի կողմերն են (տե՛ս «История Себеоса», ծան. N 175):

2. Երևան քաղաքի առաջին հիշատակությունն է հայ մատենագրության մեջ:

3. Պատմիչները տվյալ իրադարձության վերաբերյալ տարբեր տարեթվեր են տալիս: Ամենից հավաստին Սեբեոսի հաղորդածն է՝ «հռոմի ամսի 23–ին՝ կիրակի», որը ներկա թվականով կլինի 650 թ. մարտի 28–ը, իսկ այդ օրը եղել է, իրոք, կիրակի:

ԱՐԾԱՓԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ԸՍՏ ՂԵՎՈՆԴԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. Գ... Այնուհետև իսմայելացիները նրա (այսինքն՝ արաբական իշխանության — Ա. Ա.) 36-րդ տարում¹, զորք հավաքեցին և նորից հարձակվեցին Հայոց աշխարհի վրա: Նրանց գլխավորներն էին Օթմանը և Օզբան: Եվ երբ նրանք հասան Հայաստանի սահմանը, զորքը բաժանեցին երեք զորախմբի և ցրվելով երկրում, սկսեցին ասպատակություն անել: Այդ զորախմբերից մեկը հասավ Վասպուրական աշխարհը: Նրանք վերցրին մինչև Նախիջևան քաղաքը եղած ավանները և ամրոցները: Մի այլ խումբ գնաց Տարոնի կողմը: Երրորդը՝ շարժվեց Կոզովիտ և պաշարեց Արծափի ամրոցը: Նրանք գտան բերդի մուտքը, գաղտագողի զիշերը բարձրացան վեր, որովհետև պահապանները քնած էին, վերցրին ամրոցը և գտնված մարդկանց կապանքի մեջ առան... Բայց ամենատես Աստվածը, որը ողորմած է, անտես չթողեց իր անվան հավատացյալներին, այլ վրեժխնդիր եղավ չարին: Թեոդորոս իշխանը, իր հետ ունենալով 600 հոգի զինված մարտիկներ, ինչպես խոյացող արծիվ, հարձակվեց թշնամու վրա, կոտորեց թշնամիներից շուրջ

երեք հազար հոգի, կապվածներին արձակեց և թշնամու փոքրաթիվ մնացորդներին փախուստի մատնեց ու գերիներին ազատեց: Հավաքելով թշնամիների ավարը և կողոպուտը, նա ետ վերադարձավ խնդությամբ՝ փառավորելով Աստծուն, որ վրեժխնդիր եղավ իրենց թշնամիներից: Իսկ արաբական այն զորքերը, որոնց մասին առջևում ասացի, վերցրին ավար ու գերիներ, գնացին Ասորաց աշխարհը:

1. Մատնացույց արված թվականը սխալ է, նախնական բնագրում եղած պիտի լինի 26-րդ տարում:

ՂԵՎՈՆԴԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽԱԼԻՖԱԹԻՑ ՎԱՍԱԼԱԿԱՆ ԿԱԽՄԱՆ ՄԵՋ ԸՆԿՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. Դ. ... Իսմայելի իշխանավորը հրովարտակ ուղարկեց Հայոց աշխարհին, որ «Եթե դուք հարկ չտաք ինձ և իմ լծի տակ չմտնեք, բոլորիդ սրի եմ քաշելու»: Այդ ժամանակ Ներսես կաթողիկոսը՝¹ սուրբ Գրիգորի եկեղեցու կառուցողը, և երկրի նախարարները հավաքվեցին ժողովի և համաձայնվեցին հարկ վճարել արաբական բռնակալությանը: Նրանցից պատանդ պահանջեցին: Եվ հայերը պատանդ տվեցին Հայոց երկու նախարարների՝ Գրիգորին՝ Մամիկոնյան տնից և Սմբատին՝ Բագրատունի տնից: Եվ նրանք տարվեցին արաբական Մուավիա իշխանի մոտ: Եվ հայերի վրա հարկ սահմանեցին տարեկան 500 դահեկան, որ վճարեն և աներկյուղ ապրեն իրենց բնակավայրերում:

Մուավիան իր գահակալության երկրորդ տարում, իր մոտ կանչեց Գրիգորին և Սմբատին, որոնք արքունի դռան պատանդներ էին, Գրիգորին տվեց Հայաստանի իշխանությունը և բազում մեծամեծների հետ ուղարկեց Հայաստան: Եվ երկարատև խաղաղություն եղավ նրա իշխանության ժամանակ:

Իսկ Հայոց Գրիգոր իշխանը, իր կառավարչության տարիներին, ապահովեց երկիրը բոլոր տեսակի ավագակություններից և հարձակումներից: Նա աստվածասեր և երկյուղած անձնավորություն էր, եղբայրասեր և օտարասեր, դարմանիչ աղքատների և կատարյալ՝ աստվածապաշտության մեջ:

1. Ներսես Իշխանեցին կաթողիկոս է եղել 641 — 661 թվականներին, իսկ Թեոդորոս Ռշտունու, Սմբատ իշխանի և Ներսես կաթողիկոսի որոշումը՝ Խալիֆաթի հպատակության տակ մտնելու մասին, եղել է 646 թվականին:

ՄՈՒԱՎԻԱՅԻ ԵՎ ԹԵՈՂՈՐՈՍ ՌՇՏՈՒՆՈՒ ՄԻՋԵՎ ԿՆՔՎԱԾ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԸՍՏ ՄԵՔԵՈՄԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԼԵ. Այդ նույն տարում հայերը ապստամբվեցին, դուրս եկան Հունական հպատակությունից և հնազանդվեցին ու ծառայության մեջ մտան Իսմայելի արքային: Թեոդորոսը՝ Ռշտունյաց տերը և (Հայոց) բոլոր իշխանները դաշինք կնքեցին մահվան ու դժոխքի հետ՝ անտեսելով Աստծուն: Խոսեց նրանց հետ Իսմայելի իշխանը և ասաց. «Այս թող լինի հաշտության ուխտ իմ և ձեր մեջ՝ որքան ժամանակ որ դուք կամենաք: Երեք տարի ես ձեզանից հարկ չեմ առնելու, իսկ հետո հարկ կտաք ձեր երդման համաձայն, որքան դուք կամենաք: Ձեր երկրի մեջ դուք պետք է պահեք տասնհինգ հազար հոգուց բաղկացած հեծելազոր և նրանց դուք ինքներդ պիտի պարենավորեք, արժեքը ես դուրս կբերեմ արքունի հարկից: Հեծելազորը ես Ասորիք չեմ տանի, սակայն ուրիշ տեղ, ուր որ հրամայեմ՝ պետք է պատրաստ լինեն գալու: Ձեր բերդերը ամիրաներ չեմ ուղարկի, ոչ էլ արաբ սպա և ոչ էլ բազում հեծյալներից մի զինվոր: Թշնամին չպիտի մտնի Հայաստան: Իսկ եթե հույները ձեզ վրա հարձակվեն, ձեզ օգնական զորք կուղարկեմ, որքան որ ուզենաք: Երդվում եմ մեծ Աստծու անունով, որ սուտ չեմ խոսում»: Եվ այսպես Նեոի արքանյակը պառակտեց, բաժանեց նրանց (այսինքն՝ հայերին — Ա. Ա.) հույներից: Թեպետ կայսրը բազում անգամ աղաչանք և պաղատանք գրեց նրանց, կանչեց նրանց իրենց մոտ, բայց չցանկացան լսել նրան: Ապա նա ասաց. «...Ես կգամ ձեզ մոտ և ձեզ նյութական օգնություն ցույց կտամ և կմտածենք միասին, թե ի՞նչ է հարկավոր անել»: Բայց, այնուամենայնիվ, չկամեցան լսել նրան:

Հռոմեական բոլոր զորքերը գանգատվում էին և մեղադրում Ռշտունիքի տիրակալին և հայերին՝ իրենց թագավորի Մարդոցեքում կրած պարտության համար: Նրանք ասում էին, թե «Հայերը միաբանել էին իսմայելացիների հետ, մեզ հուսադրեցին, իրենց զորքը ցրեցին Ասորպատականում ասպատակության, իսկ (արաբ-

ներին մեզ վրա բերեցին հանկարծակի և մեզ ջարդել տվին. մեր եղած-չեղածն այնտեղ ոչնչացավ, այժմ թույլ տուր մեզ գնանք Հայաստան և մեր ցանկությունը կատարենք»:

1. Թեոդորոս Ռշտունու և Մուավիայի միջև պայմանագիրը կնքվել է պարսից Հազկերտ III թագավորի 20-րդ, բյուզանդական Կոստաս II կայսեր 11-րդ և «խամայելացոց տերության (այսինքն՝ Հիջրայի) 19-րդ դարում»: Հազկերտը գահակալել է 632 թ, հետևապես նրա 20-րդ տարին կլինի 652 թվականը: Կոստասը գահակալել է 641 թ, հետևապես նրա 11-րդ տարին կլինի 652 թ.: Հիջրայի սկիզբն ընդունելով 633-ը, նրա 19-րդ տարին դարձյալ կլինի 652 թվականը:

ՂԵՎՈՆԴԸ ԱՐԱԲՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ԵՎ ԱՇՈՏ ՊԱՏՐԻԿԻ ՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. Ե. ... Աշոտի կառավարման չորրորդ տարում¹ խամայելացոց մի զորամաս, բաղկացած հանցանաց որդիներից և անօրինության գավակներից, կատարեց ապօրինություններ մարական ավաններում, Խրամում, Ջուղայում և Խոշկունիսում. նրանք մարդկանց խոշտանգում էին հարկապահանջությամբ, իսկ կանանց ցանկանում էին խայտառակել զագրելի պղծությամբ ըստ իրենց անօրինության: Երբ նրանց չարության համբավը հասավ Աշոտին, նա հրամայեց զորքին անմիջապես դուրս գալ նրանց դեմ: Նա անողոքաբար սրի քաշեց շատերին, իսկ մնացածներին փախուստի մատնեց: Մատանայի խորամանկ որդին, երբ տեսավ, որ հարձակվող զորքը ճնշում է. կարգադրեց զորքին իրենց գավաքած գանձը ցրել դաշտում հայոց զորքի առաջ: Իսկապես, հայերն անմտաբար դարձան դեպի ավարը. թուլացան և չհետապնդեցին: Միայն Աշոտը փոքրաթիվ հեծյալներով հետապնդեց նրանց: Թշնամիներն ուժեղանալով ետ դարձան նրանց վրա և վիրավորեցին Հայոց իշխանին: Այն ժամանակ զորքը ճիչ բարձրացրեց: Եվ մնացածները շտապ օգնության եկան և կոտորեցին թշնամիներին: Իրենք վերցրին ծանր վիրավորված իշխանին և բերեցին Կոզովիտ, ուր և մահացավ նա իր անկողնում և թաղվեց իր կալվածքի Դարյունք գյուղի գերեզմանատանը:

1. Աշոտ պատրիկը, ըստ տեղեկությունների, հաջորդել է Գրիգոր Մամիկոնյանին: Մասանվեց խազարներից 685 թվականին, հետևապես, Աշոտ պատրիկի իշխանության չորրորդ տարին կլինի 689 թվականը:

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՑԻՆ ՄՈՒՀԱՍԵՐԻ ԻԲՆ ՄՐՎԱՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ

Գիրք ա

Գլ. ԺԶ. Հայոց հարյուր քառասունվեց թվականին¹ Հայաստան է գալիս Մահմետ երկրորդը. այնտեղից Աղվանքով շտապում և մտնում է Չող: Իսկ ապստամբված հայերը արարներին արգելափակում են Դվինում և դրանցից վաթսուներկու հազար կոտորում՝ Բյուզանդիայից շատ զորքեր բերելով... Մահմետը Չողից վերադարձավ, եկավ, երեք տարի պաշարեց Սևան ծովապատ բերդ — կղզին. ապա գրավեց այն և կղզում, ում որ գտավ, սրածեց: Այնտեղից անցնելով Հայաստան՝ կոտորեց բյուզանդական և հայկական զորքերը:

1. Հայոց Մեծ թվականի 146–ը կհամապատասխանի 697—698 թվականներին:

ԲԱԼԱՁՈՐԻՆ ԱՐԱԲՆԵՐԻ ԵՎ ԴՎԻՆԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԿՆՔՎԱԾ
ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բալաձորին IX դարի պատմիչ է. մահացել է 899 թ.: Նրա երկը, որ վերնագրված է «Գիրք երկրների նվաճման մասին», պատմում է արաբների տարբեր երկրներ ձեռնարկած արշավանքների մասին.

Բալաձորիի սույն երկը արաբերենից ռուսերեն է թարգմանել Պ. Կ. Ժուլեն (Баладзори, Книга завоевания стран, Баку, 1927), որից և օգտվել ենք:

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ, էջ 10

Դվին քաղաքի բնակիչներն ամրանալով (բերդում), սկսեցին նրա վրա (այսինքն՝ արաբական զորքի հրամանատար Հաբիբ իբն Մասլամայի վրա — Ա. Ա.) տեղալ նետերի տարափ: Այդ ժամա-

նակ նա քաղաքի պարիսպներին մոտեցրեց քարընկեց մեքենաներ և սկսեց քարեր տեղալ բնակիչների վրա այնքան ժամանակ, մինչև նրանք հաշտություն և ողորմածություն խնդրեցին: (Այնուհետև պատմիչը բերում է արաբ հրամանատարի առաջարկած պայմանագիրը — Ա. Ա.) «Հանուն ողորմած և գթասիրտ Աստծո, Հաբիբ իբն Մասլամայի կողմից այս գիրը տրվում է Դվին քաղաքի քրիստոնյաներին, նրա մոզերին և հրեաներին, ինչպես ներկաներին, այնպես էլ բացականերին, առ այն, որ ես երաշխավորում եմ ձեր անձը և գույքը, ձեր եկեղեցիները և վանքերը և ձեր քաղաքի պարիսպը: Դուք գտնվում եք անվտանգության մեջ և մենք պարտավորվում ենք պայմանը կատարել ձեզ հետ միասին այնքան ժամանակ՝ որքան և դուք կկատարեք այն, կվճարեք շիզյաթ և խաբաշ (գլխահարկ և հողահարկ — Ա. Ա.)... Այս գիրը վավերացնում է Հաբիբ իբն Մասլաման իր կնիքով»²:

1. Մա արաբական ականավոր զորավարներից էր, աչքի էր ընկել բյուզանդացիների դեմ մղված կռիվներում:

2. Հաբիբ իբն Մասլամային 654 թվականին անձամբ Հայաստան էր ուղարկել Օսման խալիֆը (644 — 656)

ՄԱՍՈՒԵԼ ԱՆԵՑԻՆ ԱՐԱԲՆԵՐԻ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մամուել Անեցին ծնվել է Անի քաղաքում՝ XII դարի 20-ական թվականներին և մահացել նույն դարի վերջերին: Կրթությունը ստացել է Հովաննես Իմաստասերի Անիում հիմնած բարձրագույն դպրոցում: Նրա երկասիրությունը կոչվում է «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», այսինքն՝ քաղվածքներ պատմագիրների աշխատություններից:

Ժամանակագրությունը սկսվում է նախաքրիստոնեական շրջանից և հասնում մինչև իր օրերը: Օգտվել է Խորենացուց և այլ մատենագիրներից: Պատմական իրադարձությունները շարադրել է ըստ ժամանակագրական հաջորդականության՝ դեպքերի նկարագրությունները տալով թվականներին համապատասխան: Անեցու ժամանակագրությունը շարունակել էն ուրիշները՝ հասցնելով մինչև XVII դար: Հրատարակել է Ա. Տեր-Միքելյանը Վաղարշա-

պատում՝ 1893 թվականին: Ստորև բերված հատվածները աշխարհաբար է թարգմանել Ա. Գ. Աբրահամյանը:

ՀԱՎԱՔՄՈՒՆՔ Ի ԳՐՈՑ ՊԱՏՄԱԳՐԱՑ, էջ 82

Եվ արաբական գորավարը անխախտ երդումով մուրհակ տվեց Հայոց աշխարհին, որ համարձակ կարող են պաշտել քրիստոնեությունը, թույլ տվեց մնալ իրենց հավատքում: Ամեն մի տնից նա վերցնում էր չորս դրամ, երեք մոթ խորբալ (այսինքն՝ մաղած ցորեն — Ա. Ա.), մեկ ձիու տոպրակ, մեկ մազից պարան և մեկ ձեռնոց: Իսկ քահանաներից, ազատներից և հեծյալ զինվորներից հրամայեց հարկ չվերցնել:

ՎԱՐԴԱՆԱԿԵՐՏԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ԸՍՏ ՂԵՎՈՆԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ, Ը. Երբ Մահմետ գորավարը գնաց Ասորիք, Հայոց աշխարհի վրա իրեն փոխարինորդ թողեց իսմայելացի մեկին: Մա մտքում չար խորհուրդ հղացավ՝ վերացնել Հայոց աշխարհից ազատախումբ նախարարական տոհմը՝ նրանց հեծելագործի հետ միասին: Եվ նրա այս նենգ մտադրությունը շուտով հայտնի դարձավ Սմբատին, որը Բագրատունի տոհմից էր և մյուս նախարարներին և նրանց հեծելագորայիններին: Նրա նյութած այդ դավադրությունը հայտնի դառնալուց հետո Սմբատ Բագրատունին իր մոտ կանչեց իր ազատախումբ բանակը, Աշոտի որդի Սմբատ իշխանին, Թեոդորոս իշխանի որդի Վարդին, իր եղբայր Աշոտին և այլ նախարարների ու խորհրդակցեց նրանց հետ՝ թե ինչպես կարող են ազատվել: Եվ որոշեցին նրանք թողնել երկիրը և գնալ Հունաց թագավորի երկիրը... Ճանապարհ ընկնելով Երասխ գետի ափով, նրանք անցան Ուղայեի սահմանը և հասան Ակոռի մեծ ավանը: Իսկ Իսմայելի գորքը, որը գտնվում էր Նախիջևանում, հետապնդեց նրանց: Իսմայելացիք ավելի քան հինգ հազար հոգի էին՝ ու ցանկանում էին կենդանի բռնել նրանց:

Երբ լուրը հասավ հայոց գորքին, որ թշնամու բանակը հետապնդում է իրենց, նրանք անցան Երասխ գետը և բանակ դրեցին Վարդանակերտ ավանում²: Արաբական գորքը հետապնդելով՝

եկավ հասավ նրանց: Հայոց գորքը լուր ուղարկեց արաբական գորքին՝ ասելով, «Ինչո՞ւ էք հետապնդում մեզ, ի՞նչ մեղք ենք գործել, ահավասիկ մեր երկիրը ձեր առջևում է. ձեզ ենք տվել մեր բնակավայրերը, մեր այգիները և անտառները, մեր անդաստանները, այժմ է՛լ ինչ էք ուզում մեզանից»: Իսկ արաբական գորքը չուզեց լսել հայերին: Տիրոջից կարծրացել էր նրանց սիրտը, որպեսզի նրանց մատնի սրածուրյան:

Հայոց գորքը ամրացնելով ավանի փողոցները, պահապաններ նշանակեց մինչև առավոտ լուսանալը... արևածագին, առավոտյան ժամերգությունից հետո, մատուցվեց պատարագ, արժանավորները հաղորդվեցին Տիրոջ մարմնով և արյունով՝ որպես իրենց կյանքի վերջին հաղորդումը: Ընդունեցին նաև փոքր-ինչ սնունդ՝ մարմնի գործության համար: Միաժամանակ հարդարվեցին գունդ առ գունդ, ճակատ առ ճակատ և մտան մարտի մեջ: Այդ ժամանակ Հայոց գնդերին օգնության հասավ մեծագոր Աստվածը, նրանք թեև փոքրաթիվ էին, ընդամենը երկու հազար հոգի, սակայն կարողացան իսմայելացիներից շատերին սրի քաշել: Քանի որ ցրտաշունչ սառնամանիքի օրեր էին, ուստի դառնաշունչ ցուրտ եղանակն ավելի էր դժվարացնում արաբներին ցուցադրելու իրենց սովորական քաջությունը, մանավանդ որ նրանք ամբողջ գիշեր սառած մնացել էին ձիու վրա նստած: Լույսը բացվելուն պես թշնամին ընկավ սրի հարվածի տակ: Եվ թշնամիներից նրանք, ովքեր փախան սրից, նետվեցին Երասի գետը, որն այդ ժամանակ սառնամանիքի պատճառով սառել էր: Եվ երբ զինվորների բազմությունը սառույցի վրա հավաքվեց, սառույցը ջարդվեց, և նրանք, ովքեր ազատվել էին սրից, հեղձամահ լինելով վերջացրին իրենց կյանքը: Նրանցից շատ քչերը, մոտ երեք հարյուր հոգի, փախչելով ապավինեցին [Ներսես Կամսարականի] տիկնոջ՝ Շուշանիկի մոտ:

Աշոտի որդի Սմբատը, իր գորքով հետապնդելով նրանց, ցանկանում էր բոլորին էլ կոտորել: Մակայն նրա առաջ դուրս եկավ տիկին Շուշանը և բազում աղերսանքով փրկեց մերկ, բոկոտն, հետիոտն և վիրավոր մարդկանց կյանքը: Հագուստ տվեց նրանց և վերցրեց իր խնամքի տակ: Նա բուժեց նրանց վերքերը, առողջացրեց, հագուստ տվեց, զրաստ տվեց իր երամակից և ուղարկեց իսմայելացուց իշխան Աբդլ Մելիքի³ մոտ: Դրա համար

նրանից ստացավ շնորհակալություն և մեծամեծ պարգևներ ու նվերներ:

Իսկ հայոց գորքը լիացած թշնամու ավարով, ուրախալի լուր ուղարկեց Հունաց թագավորին իրենց հաղթանակի մասին: Նրան նվեր ուղարկեցին ավար վերցրած արաբական ընտիր ձիեր և ընկած դիակների քթերը⁴:

Կայսրն ընդունեց այդ նվերը, իր գոհունակությունը մատուցեց Արարչին և շնորհակալություն հայտնեց Սմբատին ու նախարարներին և նրանց գորքերին, որոնք գտնվում էին նրա հետ: Եվ ըստ թագավորական սովորության պարգևատրեց Սմբատին կյուրապաղատության տիտղոսով:

1. Ղևոնդի Պատմության փարիզյան հրատարակության բնագրում արաբական գորքերի թիվը նշված է 8000:
2. Վարդանակերտը գտնվում է Արաքսի ձախ ափին՝ Աղի ավանի դիմաց:
3. Աբդլ Մելիքը խալիֆ է եղել 685—705 թվականներին:
4. Վարդանակերտի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 702—703 թթ. ձմռանը:

ՌՇՏՈՒՆԻՔԻ ԳՈՒԿԱՆՔ ԳՅՈՒՂԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ԸՍՏ ՂԵՎՈՆԴԻ

ՊՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. Ը. ...Այդ նույն ժամանակ հայոց գորքի վրա հարձակվեց թշնամու մի այլ ավագակախումբ, որը գտնվում էր Վասպուրականի կողմում: Եվ հայոց գորքին հանդիպեց Ռշտունյաց Գուկանք կոչվող գյուղում: Թշնամին երբ տեսավ, որ հայոց գորքը փոքրաթիվ է, հարձակվեց նրա վրա: Այստեղ ևս Աստված, իր ողորմած զթությանբ, օգնող թիկունք հանդիսացավ հայոց. նրանք կոտորեցին բոլորին, միայն երկու հարյուր ութսուն հոգի կարողացան փախչել և մտնել եկեղեցին: Հայ զինվորականները փորձեցին դուրս հանել նրանց եկեղեցուց: Երբ այդ անկարելի եղավ, մտածեցին այրել նրանց սրբության տան մեջ, բայց այդ նրանց թույլ չտվեց Վասպուրականի իշխան Սմբատը, որը Աշոտ իշխանի որդին էր՝ անվայել գործ համարելով այդ:

**ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻՆ ԱՅՐԵԼԸ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՈՒՄ ԵՎ ԽՐԱՄՈՒՄ ԸՍՏ ՂԵՎՈՆԻ
ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ**

**Գլ. Ժ. ... Անիրավ Մահմետը կատարելով Վլիթ խալիֆի հրամանը, հանձնարարեց ունի
Կասըմի, որը Նախիջևան քաղաքի կող-**

մերում եղած երկրամասի կառավարիչն էր, իր մոտ կանչել Հայոց նախարարներին իրենց գորամասերով այն պատրվակով, որ իբրև թե ցանկանում է հաշվառում կատարել՝ ռոճիկ նշանակելու համար: Եվ հայ նախարարները, ըստ սովորական պարզամտության, կատարեցին իրենց գաղտնաձածուկ որսացողների ցանկությունը: Երբ նրանք տեղ հասան, հրամայեցին նրանց երկուսի բաժանվել, մի մասին հավաքեցին Նախիջևանի եկեղեցում, իսկ մյուսն ուղարկեցին Խրամի ավանը և լցրին նրա եկեղեցին: Այդ անելուց հետո պահակներ նշանակեցին նրանց վրա և սկսեցին մտածել, թե ինչպես ոչնչացնեն նրանց Հայոց եկեղեցիներում: Շուտով գործի անցան, դուրս հանեցին միայն տոհմիկ ազատներին, իսկ մյուսներին, որոնք գտնվում էին սրբարաններում (այսինքն՝ եկեղեցիներում — Ա. Ա.) հրդեհի տալով այրեցին և սոչորեցին հայ նախարարներին աստվածային տանը¹:

1. Հայ նախարարների հրկիզումը տեղի է ունեցել 705-ին, այդ թվականը Հայ ժողովրդի պատմության մեջ հայտնի է «կրակի տարի» անունով:

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՏԻՆ ՀԵՐԹԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ

Գիրք III

Գլ. ԺԱ. ...Իսկ հայոց հարյուր յոթանասունչորս թվականի¹ ամառը անասունների համաճարակ եղավ, իսկ ձմռանը տեղի ունեցավ Հերթի աշխարհագիրը, մարդկանց, անասուններին և հողային տարածությունները հարկի տակ դրեցին²:

1. Այսինքն՝ 725 թվականին:

2. Սույն հատվածի թարգմանությունը՝ Ա. Գ. Աբրահամյանի:

ՀԵՐԹԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԻՐԸ ԸՍՏ ՂԵՎՈՆԴԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԺԵ. Սրանից հետո (այսինքն՝ Եզրի II-ից հետո— Ա. Ա.) գահակալեց Շամը, որը կոչվում է և Հեշմ, 19 տարի¹: Եվ սա իր իշխանության առաջին տարում հղացավ մի չար խորհուրդ. Հայոց աշխարհն ուղարկեց մի գորավար, որի անունը Հերթ էր, աշխարհա-

գիր կատարել և ծանրացնել ժողովրդի հարկատվական ծառայության լուծը տեսակ-տեսակ չարիքներով: Նա այդ պատճառաբանում էր նրանով, որ Օմարի ժամանակ անիրավաբար ծախսվել է նրանից առաջ եղած իշխանավորների հավաքած գանձը: Եվ նա այնքան մեծ վնաս հասցրեց երկրին, որ բոլորը տնքում էին դառը ճնշումից և ոչ մի հնար չկար ազատվելու անտանելի վտանգից: Եվ այնուհետև նրա ձեռքն ավելի ծանրացավ Հայոց աշխարհի վրա:

1. Հեշմը (Հիշամ) խալիֆ է եղել 724—743 թվականներին:

ԱՐԱԲՆԵՐԻ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ՂԵՎՈՆԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԻԸ. Եվ Մրվանին փոխարինեց Աբդուլան¹: Նա իր եղբորը՝ մյուս Աբդուլային ուղարկեց շրջելու իր իշխանության տակ գտնվող բոլոր երկրները: Սա եկավ նախ Հայոց աշխարհը և բազում բռնություններով և ճնշումներով չարչարեց բոլորին՝ հասցնելով նրանց չքավորության և սնանկության: Նա հարկ պահանջեց նույնիսկ մահացածներից: Սարսափելի ձևով սկսեց չարչարել բազմաթիվ որբերի և այրիների՝ ենթարկելով չարալլուկ տառապանքների: Քահանաներին և աստվածային խորանի մյուս պաշտոնյաներին ենթարկեց խոշտանգումների, ծաղր ու ծանակի. ծեծի ենթարկեց նրանց, պահանջելով հայտնել վախճանվածների անունները: Բռնություններով և դառը հարկապահանջությամբ խոշտանգում էր բնակիչներին յուրաքանչյուր մարդուց պահանջելով գուզի (արծաթ դրամ — Ա. Ա.)՝ կնիք դնելով յուրաքանչյուրի պարանոցին:

Իսկ տոհմիկ նախարարները, կամա թե ակամա, ընծա էին բերում ձիեր և ջորիներ, պատվական հանդերձներ և այլ ոսկյա և արծաթյա իրեր, որպեսզի կարողանան լցնել վիշապի բերանը, որը հարձակվել էր երկրի վրա՝ երկիրն ավերելու նպատակով:

1. Աբդուլա — Աբաս Աբդուլա էլ-Սաֆֆահը խալիֆ է եղել 750 — 754 թթ. նա համարվում է Աբասյանների հարստության հիմնադիրը:

ՂԵՎՈՆԴԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԾԱՆՐ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԼԳ. Եզիդի հրամանատարության և մյուս Աբդուլայի իշխանության ժամանակներում հույժ ծանրացավ հարկապահանջության անլուր լուծը Հայոց աշխարհի վրա, քանի որ չարանենգ թշնամու դժոխաձև ագահությունը չէր հագնում Քրիստոսի ընտրյալ հոտի մարմինը ուտելուց և նրա արյունը խմելուց իբրև ջուր: Հայոց ողջ երկիրն ընկավ անտանելի վտանգի մեջ, որովհետև վերջացավ արծաթը երկրից: Մարդիկ իրենց վերջին ունեցվածքը տալով չէին կարողանում ելք գտնել վճարման համար, որ կարողանային ազատվել կտտանքից, գելարաններից, կախադաններից և, դառը տանջանքից: Դրա հետևանքով շատերը փախչում, թաքնվում էին երկրի այրերում, քարանձավներում: Ոմանք ձյունախեղդ էին լինում, մյուսներն անտանելի աղետի պատճառով իրենց նետում էին գետը, որովհետև չէին կարողանում ճարել այն, ինչ իրենցից պահանջում էին, իսկ այդ ժամանակ հարկը բոլորից պահանջում էին միայն արծաթով: Զրկելով ողջ ունեցվածքից, Հայոց աշխարհը շղթայել էին աղքատության և թշվառության կապանքներով: Ընդհանրապես, բոլորն էլ ճաշակում էին աղքատության հնոցից թե՛ նախարարները և թե՛ ազնվականությունը: Չնայած Սահակ իշխանը և Տրդատ հայրապետը, որը Վանանդ գավառի նախարարական տոհմից էր, հաճախ բողոքում էին, սակայն Եզիդը, որը հավաքում էր հարկը, ուշադրություն չէր դարձնում նրանց հառաչին: